

Др Димо Вујовић

ОДНОСИ ИЗМЕЂУ ЦРНЕ ГОРЕ И ФРАНЦУСКЕ ЗА ВРИЈЕМЕ ПРВОГ СВЈЕТСКОГ РАТА

Кад се говори о односима Црне Горе и Француске у току првог свјетског рата, тј. од августа 1914. до јануара 1916, онда ту треба говорити прије свега о два проблема. Први је војна сарадња двију земаља, а други снабдијевање Црне Горе.¹ Због тога ће мо се у овом раду и задржати највише на тим проблемима.

1. ВОЈНА САРАДЊА

Рат је затекао Црну Гору и Француску као двије пријатељске земље. Ово је пријатељство још више учвршћено чињеницом што су се обје земље у рату нашле у истом табору и бориле се као савезници против заједничког непријатеља. Иако нијесу биле сусједи, одмах се и на једној и на другој страни почело мислити о извјесној војној сарадњи у борби против Аустро-Угарске. Та сарадња је једино била могућна на Јадарну, гдје је на основу француско-енглеског поморског споразума од 6. августа 1914. француска флота имала одређене задатке. Тако један члан овог споразума гласи: „Француска морнарица осигураће у цијелом Средоземљу заштиту енглеске и француске трговине. Посебно, она ће дјеловати против аустријских поморских снага, ако се објави рат између Аустрије и Француске, и осигураће у сваком случају једно строго надгледање изласка из Јадранског мора“.² Рат између Француске и Аустро-Угарске је објављен 13. августа, а већ 15. августа адмирал Буе де Лапејерр, по наредби француске владе, улази у Јадранско море, са читавом француском и енглеском флотом. Задатак је био да се униште бродови који блокирају црногорску обалу и ако се непријатељска флота појави да јој се наметне борба.³ Влада је остављала адмиралу пуњу слободу да

¹ Односе Црне Горе и Француске послје капитулације Црне Горе па до краја углавном сам обрадио у својој књизи „Уједињење Црне Горе и Србије“, Титоград 1962.

² А. Thomazi, *La guerre navale dans l'Adriatique*, Paris 1927, стр. 35/36.

³ Исто, стр. 38.

изабере тачку на коју ће управити своју офанзивну акцију,⁴ али је у својој наредби од 14. августа указивала на извјесну могућност сарадње са Црном Гором. „Али сарадња Црне Горе — каже се у овом наређењу — која очекује нашу помоћ, и може са Ловћена много узнемиривати аустријске бродове, можда ће вам олакшати једну регуларну операцију у овом подручју“.⁵

Шеснаестог августа француска флота је била на око 15 миља од црногорске обале и том приликом потопила аустријску крстарицу „Зенту“, а један торпилер је успио да утекне у Боку Которску. Извјештавајући о овој акцији адмирал Лапејерер је писао: „Уопште узев ја сам с једне стране покушао да ступим у односе са Црном Гором, а с друге стране ја сам извршио испред Бара једну манифестацију, која је имала за резултат уништење или растјеривање аустријских поморских снага, на жалост скромних, које су блокирале ово пристаниште“.⁶

Послије ове акције флота се вратила у Отрантски канал, гдје је вршила блокаду Јадранског мора, што је био њен главни задатак. Осим тога, њен задатак је био да с времена на вријеме напада аустријске бродове испред Бара и Котора. „Најзад он ће се трудити да успостави везу са Црном Гором, како ради информација о непријатељу тако и да не пусти у изолацију ову малу земљу, која се храбро сврстала на страну савезника“.⁷

Ови успјеси су имали позитиван одјек у Црној Гори, па их црногорска штампа увијек нотира на истакнутим мјестима.⁸

Ондашњи шеф штаба Врховне команде и командант Херцеговачког одреда, Јанко Вукотић, поводом овог успјеха француске флоте издао је војсци дневну наредбу, која је била примљена са одушевљењем. Он је, такође, истим поводом, упутио француском посланику на Цетињу, Деларош Вернеу, телеграм у коме изражава задовољство због ове побједи, истиче јединство интереса и повезаност двије земље, љубав Црне Горе према Француској и на крају га обавјештава о дневној заповијести коју је издао и о одјеку на који је ова наишла код војске. Посланик Деларош Верне му је захвалио на телеграму.⁹

Ускоро је дошло и до једне видније манифестације француско-црногорског савезништва и пријатељства. Наиме, по наређењу своје владе, француски посланик на Цетињу се обратио црногорској влади питањем да ли ова налази за добро да у Цетиње дође француски деташман који се налази у Скадру. У вези с тим влада је одговорила „да ће бити врло срећна и врло по-

⁴ Из тога се види да француска поморска команда није никада разрађивала планове напада на Аустрију.

⁵ Исто, стр. 39.

⁶ Исто, стр. 40.

⁷ Исто, стр. 43.

⁸ Вјесник, бр. 59, 3. августа 1914; Глас Црногорца бр. 42, 13. августа 1914.

⁹ Глас Црногорца, бр. 42, 13. августа 1914.

чашћена да види представнике храбре француске војске да дођу, у овом изузетном тренутку, раме уз раме са њиховом браћом по оружју, Црногорцима“. Влада је наглавила да ће овај детаљман бити дио личне гарде краља Николе и да неће ни у ком случају бити употријебљен против Албаније.¹⁰

Француски одред у Скадру је био из састава 22. пука колонијалне пјешадије и био је у склопу међународних окупационих трупа у Скадру. Он се састојао „из два команданта батаљона, два капетана, два поручника, једног љекара и 196 војника“.¹¹

Одред је из Скадра превезен на Ријеку Црнојевића бродовима Барског друштва.¹² Долазак француских војника у Црну Гору је искоришћен да би се манифестовало француско-црногорско савезништво и пријатељство. Тако им је приликом доласка у Ријеку Црнојевића приређен топао пријем, а кад су 24. августа стигли на Цетиње приређена је велика свечаност. Град је био иокићен француским и црногорским заставама; свирала је војна музика. Одред је пошао пред двор гдје је дефилиовао пред краљем, књажевима Мирком и Петром, француским министром на Цетињу, дипломатским кором, црногорским министрима итд. Француски посланик је овом приликом поздравио краља Николу, који му је одговорио краћим говором. Музика је свирала Марсељезу, а народ је клицао француским војницима.¹³

Краљ је приредио свечани ручак за француске официре, коме су присуствовали Деларош Верне и црногорски министри Р. Поповић и П. Пламенац.¹⁴

Осим тога, он је телеграмом захвалио предсједнику француске републике на шиљању овог одреда, на шта му је овај одговорио.¹⁵

Француски одред је посебним писмима захвалио праћанима Ријеке Црнојевића и Цетиња на топлом пријему.¹⁶

Овај одред је читаво вријеме остао на Цетињу и његов долазак није имао никаквог војничког значаја. Његово присуство у Црној Гори било је симболичног, манифестационог карактера.

Сасвим друкчије стоји са једним другим француским одредом, који је ускоро стигао у Црну Гору. За његов долазак су

¹⁰ Државни архив на Цетињу, Министарство иностраних дјела (ДАЦ, МИД), 1914, бр. 1539, Цетиње 26. VIII 1914, Министарство иностраних дјела — француском министру на Цетињу.

¹¹ Исто, бр. 1539, Скадар 20. VIII 1914, Конзул Мартиновић — Министарству иностраних дјела (телеграм).

¹² Ово је на име тог превоза доставило црногорској влади рачун на укупно 1840 перпера. (Исто, бр. 2134, Цетиње, 12. XII 1914, Министарство финансија — Министарству иностраних дјела).

¹³ Вјесник, бр. 65, 11. VIII 1914; Глас Црногорца, бр. 42, 13. август 1914.

¹⁴ Вјесник, бр. 67, 14. VIII 1914.

¹⁵ Исто.

¹⁶ ДАЦ, МИД, 1914, бр. 1558, Цетиње 25. августа 1914. Француско поштанство — Министру иностраних дјела.

и Црна Гора и Француска везивале крулне војно-политичке планове. Укратко, ријеч је о плановима за освајање Котора и Боке Которске.

Краљ Никола је заузимањем Боке Которске желио да постигне не само војнички већ прије свега политички и морални успјех, па је овом идејом био врло загријан. Осим тога, краљу и влади задавало је много брига снабдијевање Црне Горе, које се најјефикасније могло вршити морским путем, али је лука Бар била готово неупотребљива због близине Боке Которске, одакле су непријатељски бродови и авиони стално угрожавали ову луку и црногорску обалу уопште. Он је био свјестан да Црна Гора због недостатка артиљерије сама не може заузети Боку Которску, која је била јако утврђена. Зато се обраћа француском посланику на Цетињу с предлогом да се у овој операцији ангажује и Француска. О овоме је посланик обавијестио своју владу, која је и независно од тога схватила значај Боке Которске за своје поморске операције у Јадранском мору. Ове операције нијесу могле бити довољно ефикасне све дотле док је база ове флоте била врло удаљена Малта. Зато је сјутрадан по првој акцији француске флоте у Јадран, тј. 17. августа, адмирал Лапејрер писао министру морнарице сљедеће: „Наше операције заиста не могу бити плодноне док не будемо имали једну солидну базу на улазу у Јадран, и пошто то не може бити Крф, изгледа ми да та база треба да буде Валона. Да ли, као што сам вас питао и телеграфски, могу њоме располагати“.^{16а} Он је више пута понављао ово питање, али узалуд, јер је требало поштовати грчку неутралност и подозривост Италије, која је већ одавно била бацила око на Валону. Због тога је долазила у обзир само нека црногорска или од непријатеља отета лука. Бар је био неподесан и као пристаниште, а и због близине Боке Которске. Због тога се као најбоље рјешење сматрало заузимање Боке Которске, што би било од неоцјениве користи за француске поморске операције. Француска флота то није могла сама извршити, али се сматрало да би то уз помоћ Црногораца било могућно урадити. Тако су се, дакле, француски и црногорски планови у односу на Боку Которску поклопили. Ови планови, чије би остваривање без сумње имало опромне позитивне посљедице за вођење рата на Балкану, изазивали су извјесно подозрење српске владе, која се одмах, чим су се појавили, декларисала против њих. Тако је Пашећ већ 18. августа (н. к.) писао Веснићу у Париз сљедеће: „Црногорци тражили су флоту француску-енглеску највише стога да олако добију земље приморске, али тиме јако греше. У место да иду с нашом војском к Сарајеву, они су своју војску употребили на то да освоје Боку Которску, Дубровник итд., те су због тога оставили малу војску у Плевљу.

^{16а} Thomazi, н. д. стр. 43.

Добро би било, ако би француска влада саопштила црногорској да они оставе приморје француској и енглеској флоти, која би могла мале десанте оставити у Дубровнику, Сплету и другим варошима и тиме одржавали Далматинце више него кад би тамо дошла црногорска војска.

Поведите о томе разговор, па ако прихвате, онда да дејствујемо споразумно да Црногорци иду заједно са српском војском и по плану нашег генералштаба.¹⁷

Веснић је одмах предузео потребне кораке и сјутрадан обавијестио Пашића да ће француска влада послати савјет на Цетиње да црногорска војска води операције споразумно са српском Врховном командом. Такође га је обавијестио да је француској влади објаснио „неопортуност садашњег црногорског рада у Далмацији“ и да је француско Министарство спољних послова усвојило његова гледишта.¹⁸

Па и поред тога, на иницијативу Министарстава морнарице и иностраних послова, француска влада већ 25. августа расправља о упућивању трупа у Црну Гору. С обзиром на ситуацију на француским границама, у оном моменту се није могла предузети у Црној Гори нека опсежнија операција. Ипак је одлучено:

„а) формираће се смјеста двије опсадне батерије које ће кренути на пут у најкраћем року.

Министарство војске треба да спреми четири топа калибра 155 мм и четири топа калибра 120 мм са по пет сто метака за сваки и даће половину људства.

Министарство морнарице одредиће заповједништво експедиције, даће другу половину људства и требаће најзад да обезбједи превоз и издржавање експедиције.

б) Поред тога прикупиће се на југу Француске, за одлазак у Црну Гору, 4.500 легионара. Рачунало се да ће им се доцније придружити 10.000 Далматинаца.¹⁹

Први дио овог плана је ускоро остварен, а до остварења другог дијела није никада дошло.

Али још прије одашиљања у Црну Гору ове двије батерије топова, команда поморских јединица је одлучила да искористи изванредан видик са Ловћена ради осматрања кретања аустријских бродова у Боки Которској и њеној околини. Због тога су, под командом једног поручника бојног брода, 2. септембра 1914. године

¹⁷ Дипломатски архив Државног секретаријата иностраних послова, Политичко одјељење (АСИП, П. О.) 1914, ф. XIII; ш. 11, 5. VIII 1914. бр. 3685, Пашић-Веснићу.

¹⁸ Исто, Париз 6. VIII 1914, бр. 349, Веснић — Пашићу.

¹⁹ Жорж Ревер: Ловћенске батерије, *Revue d'artillerie*, Париз фебруар — март 1934, превод у библиотеци Историјског института СРЦГ, ф. 218.

постављене на Рудиницама на Ловћену једна осматрачница и једна станица бежичне телеграфије чији је домет био 300 миља.²⁰

Ускоро су Французи инсталирали у Црној Гори, у Подгорици једну другу, много јачу радио-станицу, која је поред везе између Црне Горе и Француске требало да обезбиједи и везу између Француске и Русије. Пословима око инсталирања ове станице руководио је инжењер морнаричке инжењерије Мерсије.²¹ Станица је била постављена над самом Рибницом, код Монопола дувана, и свечано је отворена 8. новембра (26 октобра по ст. к.) 1914. Овај догађај је искоришћен да се још једном манифестује пријатељство и савезништво Црне Горе и Француске. Свечаном отварању станице присуствовали су министар Ристо Поповић и француски посланик на Цетињу Деларош Верне, који су овом приликом одржали пригодне говоре.²² Такође су овим поводом измијењали телеграме краљ Никола и предсједник Француске Републике, као и министар Р. Поповић и француски министар морнарице.²³ У свом телеграму краљ Никола је изразио „благодарност за овај нови доказ интересовања и благонаклоности од француске владе“.²⁴

Али, као што је напоменуто, најважнији догађај у овој француско-црногорској војној сарадњи био је долазак двије батерије француских топова и њихово инсталирање на Ловћену.

Људство за овај одред је састављено од добровољаца из јединица тулонског гарнизона и 10. пука тврђавске артиљерије. Било их се пријавило много више но што је било потребно, па је брижљиво одабрано људство, тј. добри и дисциплиновани и само здрави и снажни војници, које је лекар одредио. Тако је 1. септембра одред био потпуно састављен: командант капетан фрегате Прелије; помоћник команданта поручник бојног брода Фелико; артиљеријски официри: капетан Шардон и потпоручник Ревер; 6 подофицира и 62 војника из 10. пука опсадне артиљерије, а затим 1 морнарички подофицир и 68 морнара из 5-ог депoa морнаричких посада и један санитетски марински лекар прве класе, Ковен. Дакле, у свему 142 официра и војника. Артиљерци и морнари су били распоређени у двије батерије: батерију дугачких топова калибра 155 мм и батерију дугачких топова од 120 мм.

Одмах се приступило прикупљању потребног материјала у Тулону и обуци војника. Тешкоћа је било са муницијом, јер ни-

²⁰ Исто. Ова станица је допремљена у Вар бродом »Liamone«, у пратњи француске флоте, која је овом приликом бомбардовала нека утврђења у Боки Которској, као и неке непријатељске подморнице које су се појавиле. Циљ овог бомбардовања је био да се изазове аустријска флота да изађе из Боке Которске, како би се са њом могла замјетнути битка. Али до тога није дошло (Thomazi, н. д., стр. 44/5).

²¹ Исто.

²² Глас Црногорца, бр. 62, 1. XI 1914.

²³ Вјесник, 25. XI 1914.

²⁴ Државни музеј на Цетињу (ДМЦ), Цетиње 29. X 1914.

је било пуњења од бездимног барута, што се касније негативно одразило на дјелство ових батерија.

Пред одлазак одреду је додијељен и један капетан, који је требало да руководи операцијом искрцавања.

Ускоро се одред укрцао на брод »Henri Fraissinet«, који је из тулонске луке испловио 8. септембра. Уз пут је људство упознато са задатком. Свртели су на Малту, а у Бар су, у пратњи француске флоте, стигли 18. септембра. Искрцавање је извршено 18. и 19. септембра, под вођством капетана Казимира. Двадесетог септембра одред је железницом пошао за Вирпазар, а одатле бродом за Ријеку Црнојевића. Било је прилично тешкоћа око укрцавања и искрцавања топова. Одред је на Ријеку Црнојевића стигао око 18 часова и ту преноћио. Командант Грелије и два официра отишли су 21. септембра на Цетиње да ступе у везу са црногорском владом и Врховном командом. На Цетињу су се представили краљу, француском посланику и српском генералу Јанковићу, који је био начелник црногорске Врховне команде. Потом су отишли на Ловћен, гдје су се срели са књазом Петром, онда командантом Ловћенског одреда.

Људство одреда је 25. септембра кренуло са Ријеке Црнојевића у правцу Цетиња. И ова је прилика искоришћена да се манифестује савезништво и пријатељство Црне Горе и Француске. Тако је народ, обучен у свечану народну ношњу, испратио одред из Ријеке. Држани су говори и здравице. То се поновило и у успутним селима до Цетиња. На Цетињу је такође организован свечани дочек, гдје је одред продефиловао испред краља, уз звуке војне музике. До 27. септембра цео одред, наоружање и комора били су на Цетињу. Тога дана је и прво људство отишло за Ловћен. Одашиљање људства, материјала и муниције настављено је у трупама до 4. октобра, кад је већ комплетан одред био на Ловћену. Радови око постављања батерија су настављени до 13. октобра за батерију од 155 мм, а до 18. за батерију од 120 мм. Било је тешкоћа око укопавања топова због тврдог терена итд.

Посао око превозења и постављања француских топова обављали су црногорски војници и они су тај задатак извршили успјешно и са пуно пожртвовања, због чега су били и похваљени од команданта одреда.²⁵ За становање француских војника и официра уступљено је артиљеријско слагалиште на Ловћену, гдје су они уредили и своју амбуланту.²⁶ Да би цјелокупна артиљерија која се налазила на Ловћену што боље и ефикасније дјеловала, наређењем црногорске Врховне команде и црногорска и францу-

²⁵ Историјски институт СРЦГ, библиотека (ИИ) ф. 304 М. М. Мартиновић, дневник, стр. 53.

²⁶ Исто, стр. 54.

ска артиљерија била је стављена под команду капетана фрегате Грелијеа.²⁷

Чим је француска артиљерија била постављена, отпочело је бомбардовање Боке Которске, нарочито утврђења Врмац и Горражде, којима су нанесене озбиљне штете. Бомбардован је и Тиват, као год и непријатељске ратне лађе. Али домет топова је био ограничен, 8 односно 9 хиљада метара, па су се непријатељске лађе измакле ван њиховог домета.

Непријатељ је одмах сазнао о доласку француске артиљерије на Ловћен, па је са утврђења и бродова вршио стално бомбардовање њених положаја, који су, иначе, били врло незгодно постављени, тако да их је било лако гађати. Осим тога, димни барут је откривао положаје топова. Чак се у почетку примјешивало и кретање француских војника због боје њихових шињела, а ни сами војници нијесу били довољно опрезни. Ускоро су, међутим, схватили опасност па су постали опрезнији и добили су црногорске шињеле смеђе боје.²⁸ Осим тога, своје капе су пунили сламом, како би се боље заштитили од шрапнела, јер челичних шињелова није било.²⁹

Оштри артиљеријски двобоји трајали су данима. У њима је француски одред имао 21 мртвог и рањеног војника и неколико оштећених топова.³⁰ Погреб погинулих француских војника такође је коришћен да се манифестује француско-црногорско пријатељство и савезништво. Тако је сахрани једног француског војника пред црквицом на Ловћену присуствовао лично командант одреда књаз Петар, који је том приликом одржао посмртни говор. Говорио је и представник Министарства војске капетан Н. Јовићевић, а затим капетан фрегате Грелије и изасланик француског посланика мајор Ру. Осим тога, била је организована погребна поворка, која је уз звуке музике допратила посмртне остатке овог војника до гроба. Такође је на гроб овог војника дошла, са кћерком француског посланика, и кнегињица Ксенија и положила вијенац.³¹

Погреб другог француског артиљерца, који је био обављен на Цетињу, такође је врло свечано организован. Погребу су присуствовали највећи државни представници и велики број грађанства. Говоре су држали француски посланик Деларош Верне и мајор Ру.³²

Црногорска штампа је давала приличан публицитет овим тужним свечаностима.

²⁷ Операције црногорске војске у првом свјетском рату, Београд 1954, стр. 209.

²⁸ Ревер, н. д., М. М. Мартиновић, дневник стр. 54.

²⁹ М. М. Мартиновић, н. д., стр. 54.

³⁰ Ревер н. д.

³¹ Глас Црногорца, бр. 51, 24. IX 1914. и бр. 52, 26. IX 1914.

³² Исто, бр. 59, 15. X 1914.

Француска се није опраничила само на шиљање овог одреда у Црну Гору, већ размислила и о даљим плановима француско-црногорске сарадње око заузимања Боке Которске. У циљу прикупљања информација у вези са таквим плановима, у Црну Гору је ускоро, 6. октобра, дошао и помоћник министра француске морнарице адмирал Де Бон. Он се састао са краљем Николом, који је у његову част приредио вечеру. Адмирал је посетио и Ловћен, гдје је прегледао положаје на Крсцу и Куку, а такође осмотрио и положаје Боке Которске.³³ У свим овим приликама он је разговарао о условима и могућностима операција против Боке Которске, али у том погледу најинтересантнији су његови разговори са генералом Јанковићем, делегатом српске Врховне команде и начелником црногорске Врховне команде, који је о томе поднио опширан извјештај српској Врховној команди. С обзиром на то да постоје тешкоће око заузимања Боке, он је са француским адмиралом разрадио план којим би се обезбиједило да се заузимање успјешно изврши. Тај план се састојао у сљедећем:

„1) Да франц. влада пошаље Црној Гори још 12 топова већег калибра, и то: 5 до 15 см калибра, 3 мерзера и 4 хаубице калибра 24 см, који би се поставили на Ловћену и на Крсцу против которских утврђења.

2) Да за офанзивну акцију противу Которског залива и Кривошија Француска помогне Црногорце са 12—15.000 бораца и пољске артиљерије, од које би се један мањи део употребио за акције из Грбља, а други, већи, искрцао би се код Дубровника и отуда управо изнад Херцег-Новог, да се и са те стране завлада заливом и обезбеди против Кривошија.

У овој акцији учествовале би и све црногорске трупе уколико их у овим областима има, а биће их 8—10.000 бораца.

3) За све време ове офанзиве, трупе на суву флота би потпомагала дуж обале, тукући утврђења својом артиљеријом и потпомагала акцију војске.

На тај начин несумњиво би се освојио Котор, а вјероватно и Кривошије и тиме олакшало даље напредовање кроз Херцеговину“.³⁴

Адмирал је молио да се овај план не саопштава краљу, јер није сигуран да ће га прихватити француска влада, а такође није сигуран да ће остати у тајности, с обзиром на околину краља Николе.³⁵

Изгледа да генерал Јанковић, због одређених политичких разлога, није био много одушевљен овим планом, иако је у његовом састављању и сам учествовао. То би се дало закључити из сљедећих редова његовог писма:

³³ М. М. Мартиновић, дневник стр. 54.

³⁴ Операције црногорске војске у првом свјетском рату, стр. 210—211.

³⁵ Исто.

„Са гледишта чисто војничког и са гледишта самога рата савезничких држава, не би се могло имати ништа против овакве политике краљеве, оваквог и оволиког учешћа француске војске у намераваном освајању Которског залива и његове области заједно са Црногорцима.

Али кад се једном ова област освоји и кад се француска флота са оволиким учешћем франц. војске угнезди у Которском заливу, онда је могућно да касније последице тога (политички поглед) не би можда задовољавале наша — српска очекивања. Због чега поглавито и износим овде све ово опширно. Молим за највећу тајност и даљи надлежни корак“.³⁶

Њиме није био одушевљен ни српски посланик на Цетињу, па ни Пашић. Због тога они, помоћнути од руских представника у Црној Гори, поново покрећу кампању против овог плана, као ону у августу мјесецу. Сада су њихови мотиви прецизније формулисани, наиме у остварењу овог плана види се препрека за уједињење Црне Горе и Србије, као и других југословенских покрајина. „Овдашњи руски отпрањник послова и руски војни аташе — писао је Гавриловић Пашићу — налазе да је против интереса српских да Французи заузимају Котор и предају га Црној Гори и да треба омести акцију: то би могло довести до веза између краља Николе, Француске и Енглеске, које би биле противне српским и словенским интересима; најбоље је по те интересе да судба Далмације буде решена у Галицији или под Сарајевом“. Руски отпрањник послова је у овом смислу и писао Сазонову.³⁷ У одговору на ово саопштење Пашић је такође био категоричан па каже: „Кад се освоји Котор онда би требало да га окупира француска војска. Иначе је правилно гледиште руског отпрањника послова. Само се не може ништа званично предузимати против учешћа Француза у акцији [против] Далмације и Боке Которске. Требало би косвеним (посредним — Д. В.) путем доказивати да би била несрећа по мир југоистока ако се стварају мале државе, јер ће се непремено (сигурно — Д. В.) увући стране интриге, које ће сејати неповерење, завист и мржњу. За мир на југоистоку и у новој Европи потребна је једна јака држава под којом ће стајати све покрајине у једном или другом облику. За ту идеју требало би задобити француског и енглеског заступника или посланика. Разуме се по себи да је потпомаже и руски посланик на Цетињу.“³⁸

На француско присуство у Црној Гори гледало је са извјесним подозрењем и италијанско посланство у Црној Гори, наравно због сасвим других разлога.³⁹

³⁶ Исто, стр. 212.

³⁷ АСИП, П. О. Цетиње, 6. IX 1914. бр. 348, Гавриловић — Пашићу.

³⁸ Исто, 9. X 1914. пов. бр. 6198, Пашић — Гавриловићу.

³⁹ Исто, Цетиње 6. IX 1914, бр. 350, Гавриловић — Пашићу. Гавриловић каже да се у ставу руских представника у Црној Гори огледа њихово лично нерасположење према Французима, а не руске владе.

Де Бон је поднио опширан извјештај о својој мисији у Црној Гори, у коме је пренио и мишљење краља Николе да Србија нерадо гледа на овај план, јер она жели да га изврши у даном моменту у своју корист.⁴⁰

У свом извјештају Де Бон је описао снаге Црне Горе и снаге непријатеља, као и јачину утврђења Боке Которске. Према његовом мишљењу Француска би за ову операцију требало да ангажује најмање 12.000 добрих војника и 20 батерија, те да би акцију требало одмах предузети јер сезона одмиче, па Ловћен може постати неупотребљив. „Ја вјерујем — каже он — у успјех једног таквог подухвата, али треба бити начисто да би овај успјех рескирао да буде скупо плаћен, особито од флоте“. Због тога баш он и ставља извјесну резерву у вези са овим планом јер сматра да „основни задатак француске флоте се састоји да осигура слободу Средоземља и да се супротстави снабдијевању наших непријатеља преко мора“. Он сматра да од овог основног задатка француску флоту, ни под којим изговором, не треба одвојити, па јој треба дозволити само ону акцију „која је неће изложити ризику да доведе у питање супериорност коју има над аустријском флотом“.⁴¹

Слично мишљење је изнио и адмирал Лалејерер, који је упознат са овим извјештајем. Он потпуно усваја идеју заузимања Котора и сматра је изводљивом ако се ангажују потребне снаге и учине значајни напори које ова операција захтијева. Он закључује: „Заузеће Котора није неостварљиво са тачке гледишта поморске, чак је пожељно да се да нашој флоти једна изванредна база, али ово је једна озбиљна операција, великога распона, и за коју су потребна знатна средства са стране копна“.^{41а}

Али због изнесених резерви и других разлога, до остварења овога плана уопште није дошло. Све је остало на присуству двију батерија француских топова на Ловћену. Али ни то није било задато, јер је ускоро дошло до повлачења и овог француског одреда из Црне Горе.

Чим су дошли на Ловћен, команди француског одреда је постало јасно како су слаби информацијама располагали о јачини непријатељских утврђења, те да нема говора о томе да се са снагама које су биле на Ловћену може нешто озбиљније предузети. Осим тога, дјејство непријатељске артиљерије је било доста ефикасно, па француске батерије нијесу могле и даље остати на својим истуреним положајима. О томе је командант Грелије обавијестио црногорску Врховну команду, истичући да би промјену положаја требало извршити, али једино ако и даље постоји намјера да се врши офанзива на Котор; у противном тражи

⁴⁰ Thomazi, н. д. стр. 55.

⁴¹ Исто.

^{41а} Исто.

да са својом артиљеријом сиђе на Цетиње. На то му је одговорено наређењем да изврши промјену положаја, али да и даље остане на положајима јер још не може сићи на Цетиње. У исто вријеме му је скренута пажња да се за све обраћа преко команде Ловћенског одреда.⁴²

Премјештање топова на нове положаје је већ било почело ноћу између 1. и 2. новембра. То се продужило и сљедећих дана и због недостатка људства прилично отегло, па нека оруђа нијесу могла ступити у дјелство прије средине новембра.⁴³ Нови положаји су били много бољи него ранији што се безбједности тиче, али слабији у погледу ефикасности гађања. Осим тога, стање људства је било сваки даном све теже, што се негативно одражавало на борбене могућности ових батерија. Ево како један од француских официра описује стање у коме се одред тада налазио:

„У одреду већ има 21 мртви и рањени. Поврх тога, санитарска служба је рђава. Особље је лоше заштићено од хладноће, која је већ веома јака. На положају Кук вода је ријетка и лоша. Храна од овчјег меса и пиринча је једнолична. Најзад, због смањеног бројног стања нема одмора — смјењивањем у служби. У сљед тога, поред рањеника, треба послати на Цетиње и велики број болесника. Одред се крњи из дана у дан“.⁴⁴

Због свега тога командант Грелије је дошао до закључка да је потпуно илузорно и даље задржавати овај одред у Црној Гори, па је у то вријеме писао Министарству морнарице сљедеће: „Не гајим никакву илузију о резултатима новог бомбардовања при условима под којима се налазимо и док не будемо имали других средстава за борбу против непријатеља. Вријеме је да се обуставе жртве особља које сматрам као неплодне при садашњим приликама“.⁴⁵

Као што смо видјели, црногорска Врховна команда је желела да француски одред и даље остане на Ловћену. Али командант Грелије се на то није базирао већ је на своју руку и без знања француског посланика, који се много залагао за долазак овог одреда и за планирани напад на Котор, предузео извјесне мјере евакуације свога људства са Ловћена. Он је о томе обавијестио команданта Ловћенског одреда наводећи да га опште стање здравља његовог људства принуђава да привремено евакуише на Цетиње већи дио људства, с тим што ће за чување топова на новим положајима оставити око 25 људи, који би се смјењивали сваке нацјеле.⁴⁶

⁴² ИИ ф. 346, Оперативни дневник црногорске Врховне команде (препис) 27. октобра 1914. обр. 1962.

⁴³ Ревер, н. д.

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ ИИ ф. 346, обр. 1969.

Врховна команда је поново изразила жељу да одред и даље остане на Ловћену, као и незадовољство због самовољних одлука команданта Грелијеа. „Командант артиљерије Грелије — пише В. К. ловћенском одреду — није на садашње положаје изашао по својој вољи већ по узајамном споразуму и због заједничких савезничких интереса, те и не може својевољно напустити одређене му положаје. Према томе ком. Грелије нека поднесе образложен писмен предлог из кога би се јасније могло видети зашто је потребно да већи део његовог детаשמана треба да дође на Цетиње, а у исто време да изложи колико је људи потребно за правилно послуживање топова на случај акције, па ће ова команда донети потребна решења и тек тада ће моћи део својих трупа довести на Цетиње“.⁴⁷ У исто вријеме црногорска влада је преко српских посланика у Цетињу и Паризу предузела извјесне кораке код француске владе да до евакуације овог одреда не дође. „Одлазак француског одреда — писао је Гавриловић Веснићу — био би од врло штетних посљедица како за углед Француске тако исто специјално за Црну Гору. То би, прво, морало врло рђаво утицати на Црногорце, и друго, охрабрило би јако Аустријанце. Влада црногорска моли вас у згодној форми и у прилици не само показати француском Министарству спољних послова незгоде евакуације, него и порадити да се француска акција у Боки Которској енергично предузме и са средствима, које је овдашња Врховна команда изложила адмиралу Де Бону.“⁴⁸

Веснић је пренио Министарству спољних послова Француске ову молбу црногорске владе.⁴⁹

Али ни категорична интервенција црногорске Врховне команде ни интервенције у Паризу нијесу помогле, већ је ком. Грелије и даље спроводио своје намјере, напомињући Врховној команди „да инструкције које сам добио од моје владе, дају ми потпуну управу, као и одговорност мога детаשמана“, истичући још једном да му здравствено стање људства и препоруке љекара нијесу дозволиле да чека на рјешење Врховне команде о евакуацији, као што није чекао ни са избором положаја за топове, па закључује: „Услед свега овога ја сам предузео мјере за које сносим потпуну одговорност“.⁵⁰

Послије оваквог става ком. Грелијеа црногорска Врховна команда је морала да се помири са ситуацијом. Она је још једном изразила незадовољство због оваквог поступка, истичући да је било у општем интересу заједничких операција да се овај одред не доводи на Цетиње прије одобрења од стране Врховне команде и саглашава се да дио људства који је дошао на Цетиње остане

⁴⁷ Исто.

⁴⁸ АСИП, П. О. ф. XIII, ш. 11, Цетиње 31. X 1914. бр. 403, Гавриловић — Министарству иностраних дјела.

⁴⁹ Исто, Цетиње 2. XI 1914, бр. 410, Исти — истоме.

⁵⁰ ИИ, ф. 346, обр. 1988.

ту само под условом „ако командант Грелије мисли да је осигурао дјејство из топова са бројем послуге коју је оставио на положајима“.⁵¹

Али ускоро је дошло до повлачења са Ловћена и то мало француског људства што је било остало. Француска влада је наредила да се одред повуче из Црне Горе, а да се топови предају црногорској војсци. На основу тога је ком. Грелије наредио 21. новембра да се материјал на Ловћену преда Црногорцима, а људство повуче на Цетиње. Двадесет трећег новембра посљедњи остаци овог француског одреда повукли су се са Ловћена.⁵² Одред је још неколико дана остао на Цетињу да се одмори и припреми за пут. У међувремену краљ Никола је одликовао „војничким одличјима француске официре и војнике за услуге учињене Црној Гори и за показану и освједочену храброст“, а министар војни је приредио вечеру у њихову част, којом приликом су биле измијењане пријатељске здравице.⁵³

Одред је са Цетиња кренуо 6. децембра (рањени и болесни кољима, а здрави пјешнице). Са собом је однио два митраљеза, док је, као што је речено, артиљерију оставио на Ловћену црногорској војсци, као и два мања топа од 6,5 см за заштиту аероплана и радио-станице у Подгорици.⁵⁴ Прије одласка ком. Грелије је писао црногорској Врховној команди: „Надам се да ћу се ускоро вратити са моћнијим средствима, за постизање нашега циља, кога се не одричемо“.⁵⁵ Начелник штаба Врховне команде је упутно писмо ком. Грелијеу изражавајући му захвалност и желећи одреду срећан пут.⁵⁶

⁵¹ Исто.

⁵² Ревер, н. д.

⁵³ Дневни лист, бр. 81, 26. XI 1914.

Интересантно је напоменути да баш ових дана француски војни аташе води са српским послаником на Цетињу разговоре о ангажовању Србије у акцији против Котора. „Аташе војни француски — пише Гавриловић — говорио ми јуче да је адмирал француске флоте незадовољан акцијом Црногораца и да се противу Котора не може учинити ако Србија не реши послати око двадесет хиљада људи, да са земље помогну акцију флоте. Адмирал хоће да има посла само [са] Србима, јер не верује у коректност Црногораца. Он чак сумња да Аустроугарска има начина сазнати свако искрцавање материјала у Бару и одмах сутрадан бомбардују, због те сумње кретање флоте отежано. Акција српске војске била би потпомогнута искрцавањем на далматинску обалу њихових великих топова, муниције и других потреба. Успех на тој страни побољшао би наш данашњи положај и утицао много на решење Италије ући у акцију“. (АСИП, П. О. ф. XIII, ш. II, Цетиње 22. XI 1914. бр. 520, Гавриловић — Пашићу).

На ово је Пашић одговорио: „Узео к знању. За сада не може се примити овај предлог“. (Исто, 23. XI 1914, Пашић — Гавриловићу).

⁵⁴ ИИ, ф. 346, 23. новембар 1914, обр. 2338.

⁵⁵ Исто, бр. 2338.

⁵⁶ Исто. И поред топлог испраћаја овог одреда и разних манифестација пријатељства и савезништва, у Црној Гори су биле незадовољни оваквим француским поступком (Види дневник Р. Поповића, стр. 44, ИИ, ф. 330).

Одред је стигао у Тулон 10. децембра и продужио припреме за нову експедицију у прољеће. У јануару 1915. ком. Грелије је из Тулона писао француском посланику на Цетињу о томе да се спремају за нову акцију против Котора.⁵⁷ Крајем јануара 1915. министар морнарице је писао главнокомандајућем флоте: „Од интереса је да се продужи изучавање напада на Котор“.⁵⁸ А почетком фебруара је дошао на Цетиње на повратку из Француске шеф радиотелеграфске станице у Подгорици кап. Мерсије да по налогу француског министра морнарице изврши снимање положаја на Ловћену, Крсцу и другим тачкама ради намјештања нових батерија које треба да дођу из Француске и евентуалне акције флоте против Боке Которске у заједници са црногорском војском. Том приликом Мерсије је повјерљиво саопштио генералу Јанковићу:

1) да је начелно ријешено да се предузму акције против Боке Которске и Далмације и да се једино још очекује одлука министра морнарице;

2) у Министарству војске и морнарице студира се план за напад и освајање Боке Которске;

3) да ће се француски одред ускоро вратити са око 1.200 људи;

4) да ће се послати још артиљерије за Ловћен.

Мерсије треба да почне снимање терена чим то вријеме дозволи.⁵⁹ Али од свега тога није било ништа, јер је марта 1915. одред расформиран, пошто су вођени преговори са Италијом о њеном ступању у рат, па је предвиђено да јој се препусти акција на Јадрану, а осим тога спремана је експедиција за Дарданеле. Тако од крупних црногорских и француских планова за заузимање Боке Которске није било ништа.

2. СНАБДИЈЕВАЊЕ ЦРНЕ ГОРЕ

Црна Гора је ступила у први свјетски рат потпуно неспремна јер је у претходном, балканском рату 1912. и 1913, била потпуно исцрпена. Није било довољно оружја и муниције, а о одјећи, обући и другом материјалу да се и не говори. Такође се оскудијевало и у основним животним намирницама. Под таквим условима црногорска војска је могла тешко да се бори. Зато је један од првих задатака био да се војска одмах снабдије свим што је потребно за вођење рата. С обзиром на то да се црногорска војска раније претежно опремала из Русије, то је и овога пута прије свега тамо упућен захтјев за нову опрему.

⁵⁷ АСИП, П. О. 1915., ф. X, ш. 12, Цетиње 18. I 1915. бр. 29, Гавриловић — Пашићу.

⁵⁸ Thomazi, н. д., стр. 71.

⁵⁹ АСИП, П. О. 1915. (незаведени акт) ф. X, ш. 12, Цетиње 31. I 1915. бр. 1781, Ген. Јанковић — министру војном.

Тако је у августу 1914. године тражено да се за црногорску војску упути слједећи ратни материјал.

1) *пушчано наоружање:*

- а) 30.000 руских брзометних пушака са 30.000.000 метака
- б) 40.000 ремника за ове пушке
- ц) 40.000 фишеклија са каишима
- д) 3.000 комада низача метака за митраљезе;

2) *артиљеријска муниција за оруђа, која је Црна Гора већ раније из Русије добила:*

- а) за 10 пољских брзометних топова систем „обуховски“, калибар 7,5, 10.000 метака
- б) за 4 брдска брзометна топа систем „обуховски“, кал. 7,5, 2.000 метака
- ц) за 12 руских дугачких топова калибра 11 см, модел 1877, 6.000 метака
- д) за 12 руских хаубица калибра 15, см, модел 1877, 3.600 метака
- е) за 12 руских пољских мортира, калибра 15 см, 4.800 метака;

3) *топови пољски и брдски са муницијом потребни за допуну артиљеријског наоружања црногорске војске:*

- а) 12 пољских брзометних топова са 12.000 метака
- б) 24 брдска брзометна топа са 24.000 метака;

4) *остала спрема:*

- а) 40.000 катова одијела (блузе, чакшире, шињели)
- б) 40.000 шаторских крила са прибором
- ц) 40.000 пари војничких ципела.⁶⁰

Али Русија није била у стању да испоручи овај материјал, па се касније договорила са Француском да се Црној Гори одобри кредит од десет милиона франака за набавку оружја и опреме у западним земљама. Тако се главнина напора да се обезбиједи снабдијевање Црне Горе и црногорске војске свиме што је потребно за вођење рата, окренула према Француској.

Али и прије тога, још првих дана рата, црногорска влада, преко француског посланика на Цетињу, упутила је француској влади молбу да се Црној Гори уступи извјесна количина жита. На основу овога је француска влада дала инструкције генералном комесару у Мароку да може послати у Црну Гору двадесет хиљада квинтала жита. Црногорска влада је топло захвалила француској влади „за журбу да би нам прискочила у помоћ у овом тешком моменту, нарочито с обзиром на тешкоће да се снабдијемо брашном“.⁶¹

⁶⁰ ИИ ф. 175, Цетиње 22. I 1915. пов. А/И бр. 2934 — министру војске Цетиње.

⁶¹ ДАЦ, МИД, 1914, бр. 1573, Цетиње 19. августа 1914, Министарству иностраних дјела — Деларош Вернеу.

Због тешке привредне ситуације Црна Гора је жељела да што је могуће више активира међусобне економске односе. Она је својевремено извозила много стоке у Француску и за тај новац увозила из ове намирнице и разну робу широке потрошње. Али и ова доста скромна размјена била је потпуно паралисана због једног рјешења француског министра агркултуре, којим се забрањује увоз у Француску и транзит говеда, оваца, коза и свиња из Црне Горе и Албаније, као и свјежег меса, свјежих кожа и свих дијелова поменутих животиња. Ово рјешење је донесено уочи самог рата, у јуну мјесецу, и њиме су била поништена сва ранија рјешења, па самим тим и специјални режим за увоз црногорских оваца.⁶² Чим је за ово рјешење сазнала, црногорска влада је 19 (6) VII писала француском посланику на Цетињу, тврдећи да у Црној Гори није забиљежен ниједан случај сточне куте, па моли да се ова одлука поништи.⁶³ Али ова интервенција није уродила плодом.

У октобру 1914. године ово питање поново покреће Вуко Вулетић, који се као делегат Главне војне интендантуре налазио у Марсељу. Он моли да се код француске владе предузму кораци да се ова забрана укине, истичући да су цијене меса у Марсељу врло повољне.⁶⁴ На основу овога Министарство спољних послова се 21 (8) октобра обратило француском посланику на Цетињу молећи да се дозволи увоз оваца из Црне Горе у Француску.⁶⁵ Министарство спољних послова се 30 (17) новембра 1914. поново обратило француском посланику тврдећи да су разне комисије констатовале увијек добро стање здравља црногорске стоке, па моли да се одобри њен увоз у Француску. У исто вријеме предлаже да француске власти на трошак Црне Горе упуте једног ветеринара у Бар да прегледа свако прло стоке прије укрцавања, чиме би се обезбиједили од сваке евентуалности. Министарство спољних послова овом приликом подвлачи да би дозволом увоза Црној Гори била учињена велика услуга у оним тешким данима, па је због тога и изражена нада у позитивно рјешење.⁶⁶ Али ни овакав аргумент, да би одобрење увоза црногорске стоке у Француску био својеврстан допринос црногорским ратним напорима, није успио. Нешто касније, при француском Министарству пољопривреде формирана је посебна комисија са задатком да изучи питање увоза стоке из иностранства. Црногорски генерални конзул у Паризу Брине писмено се обратио у априлу 1915. предсједнику ове комисије, захтијевајући да се укине забрана

⁶² Исто, бр. 1422, Министарство иностраних дјела 7 (20). VII 1914.

⁶³ Исто.

⁶⁴ Исто, бр. 1807, Цетиње 7. октобра 1914, Министарство војно, Главна војна интендантура — Министарство иностраних дјела.

⁶⁵ Исто.

⁶⁶ Исто, бр. 1991, Цетиње 17/30. новембра 1914, Министарство иностраних дјела — Деларош Вернеу.

увоза црногорске стоке, која јако погађа Црну Гору и сл.⁶⁷ Али иако је предсједник ове комисије био лични пријатељ Бринеов, у ставу према извозу црногорске стоке није се ништа измијенило током читавог рата.

Већина приватних црногорских трговаца се такође оријентисала према Француској. Они, у заједници са црногорском владом и њеним представницима у Француској, улажу велике напоре да што више робе купе у Француској и увезу у Црну Гору, што нарочито долази до изражаја током 1915. године, о чему ће касније бити више ријечи.

Ипак, највећу активност у Француској развили су црногорски представници у вези са набавкама оружја, опреме и хране за војску. Црна Гора није имала у Француској својих сталних представника. Извјесне послове су обављали почасни конзули, који су, осим у Паризу, постојали још у низу француских градова. Избијањем рата они су се јако активизирали, нарочито они у Паризу и Марсељу, прије свега у вези са извршењем разних набавки.⁶⁸ Али Црна Гора није имала новаца да плаћа ове разне набавке. Зато се, помогнута од Русије и Србије, обратила француској влади за један зајам од 500.000 франака. Ова је одобрила тражени зајам, с тим да се из њега исплати већ додијељено жито.⁶⁹

Ову мисију је обавио Вуко Вулетић, помогнут од српског министра у Паризу.⁷⁰ Додјеливање овог зајма је тумачено од француске стране као један нов доказ симпатија француске владе према Црној Гори.⁷¹ Послије обављене мисије Вулетић је остао у Француској, као делегат Главне војне интендантуре, да за одобрени зајам изврши потребне набавке намирница, као и да ради на другим испорукама које је француска влада већ била обећала.

⁶⁷ Исто, 1915, бр. 813, Париз 22. априла 1915, Генерални конзул — министру спољних послова.

⁶⁸ Истина, они нијесу били увијек обавијештени о свим аранжманима у вези са снабдијевањем Црне Горе. Тако је генерални конзул у Паризу сазнао тек у децембру о руско-француским договорима о снабдијевању Црне Горе. Он је био јако увријеђен што је држан по страни од свега овога, па му је Министарство иностраних дјела Црне Горе објаснило да је до тога дошло због директног преговора Русије и Француске о тим проблемима. (Исто, бр. 2180, Париз, 17. XII 1914, генерални конзул — министру иностраних дјела.

⁶⁹ АСИП П. О, 1914, ф. XIII, ш. 11, Цетиње 18. IX 1914, Гавриловић — Пашићу. Црногорска влада је молила српску владу да гарантује набавке жита које врши у Француској. „Црногорска влада — пише Пашић — молила нас да гарантујемо исплату жита коју је она намерна набавити у Француској. Известите тамошњу владу да српска влада не може на се примити ту гаранцију“. (Исто, ф. XX, ш. 41, Ниш 5. IX 1914, Пашић — Гавриловићу).

⁷⁰ ДАЦ, МИД, 1914, бр. 1754, Цетиње, 13. октобра 1914, француско пошланство на Цетињу — вербална нота.

⁷¹ Исто.

У овоме су били ангажовани и дипломатски и војни представници Србије и Русије у Француској.

С обзиром на наступајућу зимску сезону најприје су поведени разговори да се црногорској војсци испоруче униформе, шињели и цокуле. Као што смо рекли, Русија није била у стању да изврши ову испоруку, зато се велики кнез Николај, генералисимус руске војске, обратио француској влади молбом да се црногорској војсци испоручи зимска одјећа. На основу тога је 8. октобра 1914. француска влада затражила од црногорске владе листу зимске одјеће која је најнужнија за црногорску војску. То је црногорска влада одмах доставила, па је 15. новембра француска влада одговорила да ће француско Министарство војно, од једног знатног броја униформи чију испоруку стално очекује, унапријед узети 45.000 униформи за црногорску војску. Црногорска влада је са нестрпљењем очекивала ову испоруку, али је од српског министра у Паризу добила писмо у коме пише да француска влада не може испоручити униформе, већ у замјену нуди 100.000 метара штофа да се униформе сашију у Црној Гори. Али због недостатка кројача тај се посао не би могао завршити у Црној Гори прије краја фебруара, тј. крајем зиме. Због тога министар спољних послова Црне Горе пише у вези са тим француском посланику на Цетињу сљедеће:

„У том случају наши војници неће се моћи више задржавати у планинама Босне и Херцеговине покривеним снијегом и посљедице које ће из тога слиједити биће небројене за земљу, као што сам имао прилике да вам то више пута усмено речем.

Да би се избјегла велика несрећа, молим Ващу Екселенцију да телеграфски изложи својој високој влади ситуацију у којој се налази наша војска и да инсистира да би нам се упутиле 45.000 зимских униформи, које су обећане писмом од 15. новембра.“⁷²

И Вуко Вулетић је из Марсеља телеграмом ургирао код црногорског генералног конзула у Паризу да се одмах интересује код српског министра у Паризу или у Министарству рата шта је са питањем испоруке ових униформи и другог материјала. Вулетић је ускоро стигао у Париз, да би одатле, заједно са генералним конзулом, отишао у Бордо, како би ту ствар покренуо код Министарства рата. Такође је о свему овоме био обавијештен и Веснић, српски посланик у Паризу.⁷³

Резултат пута у Бордо је био задовољавајући, бар што се тиче обећања. Речено им је да ће ципеле бити одмах испоручене, а да ће се шивењу униформи приступити чим штоф стигне. Зато је црногорски министар спољних послова препоручио гене-

⁷² Исто, ф. 2082, Цетиње 4. XII 1914. бр. 3120, министар иностраних дјела — Деларош Вернеу; ИИ ф. 330, Дневник Р. Поповића II, стр. 39.

⁷³ Исто, бр. 2180, Париз 17. XII 1914, генерални конзул — Министарству иностраних дјела Црне Горе.

ралном конзулу у Паризу да лично надгледа шивење униформи, које треба да буду сашивене по француском моделу.⁷⁴

С обзиром на чињеницу да је Црна Гора била све више утђивана на Француску и да је ова за Црну Гору имала све већи значај, црногорска влада је одлучила да тамо пошаље и свог сталног делегата код француске владе. Та је дужност повјерена Јову Поповићу, чији је задатак био „да се стара о црногорским интересима и олакша улогу француске владе у вези са Црном Гором“.⁷⁵ Према Гавриловићевом извјештају из Цетиња, у Поповићевој инструкцији су се налазиле следеће тачке: „Уредити са адмиралом француским и француском владом питање о спроводу транспорта за Бар; уредити питање о продаји наше стоке Француској; тражити од француске владе да пошаље топове за аероплане у барско пристаниште, као и топове од морине за торпедњаче и друге ратне лађе, које нападају на барско пристаниште; тражити једног официра од пристаништа који би управљао радом у пристаништу око искрцавања за вријеме рата; тражити од француске владе да обнови у марту своју акцију против Боке Которске, те крајем фебруара пошаље потребну артиљерију, муницију и војнике потребне за акцију; тражити да један артиљеријски официр дође одмах овамо да припреми све што ће бити потребно за прољеће; помоћу француске владе изравнати бонове и замијенити постојеће“.⁷⁶ Осим горе наведеног Поповићу је пред одлазак стављено у задатак да тражи од Француске један зајам од милион динара.⁷⁷ Поповић је стигао у Париз крајем децембра 1914. Као што се види, на првом мјесту је истакнут задатак да се обезбиједи пратња транспорта намијењених Црној Гори. Али како се са испорукама обећаног жита и униформи отезало, то је црногорска влада, и поред навода у инструкцији, поново наредила Поповићу и генералном конзулу у Паризу да ургирају код француске владе, тј. у Министарству спољних послова и Министарству рата, да се са отпремом пожури и да се обезбиједи пратња овог транспорта.⁷⁸

Питање транспорта, тачније пратње ових транспорта, било је основно и најтеже питање. Најподеснији и најефикаснији пут снабдијевања за Црну Гору је био преко Бара, с обзиром на лакоћу даљег транспортовања материјала и робе из ове луке на све стране Црне Горе. Али због аустријске блокаде црногорске обале

⁷⁴ Исто, бр. 2146, Цетиње 9. XII 1914, Министарство иностраних дјела — генералном конзулу у Паризу; исти — истоме 15/28. XII 1914.

⁷⁵ Исто, бр. 2100, Цетиње 10. XII 1914, Министарство иностраних дјела — Деларош Вернеу.

⁷⁶ АСИП, П. О. 1914, ф. XIII, ш. 11. Цетиње 9. XII 1914, бр. 464, Гавриловић — Министарству иностраних дјела.

⁷⁷ Исто, 12. XII 1914, бр. 469, исти — истоме.

⁷⁸ ДАЦ, МИД 1914. бр. 2190, Цетиње 26. XII 1914 и 28. XII 1914, Министарство иностраних дјела — генералном конзулу у Паризу.

и мина у Јадранском мору италијански бродови су престали да саобраћају са Црном Гором и албанском луком Сан Ђовани ди Медиа. То је много погодило Црну Гору која је оскудијевала у свему. Због тога се требало побринути о организацији редовног снабдијевања Црне Горе, у чему је француска флота требало да одигра главну улогу, протежирајући бродове који довозе храну и ратни материјал у барску луку. И заиста, француска флота је у више наврата улазила у Јадранско море, пратећи бродове за Црну Гору и изводећи акције против непријатељске флоте и обалних утврђења. Као што смо видјели, француска флота је већ 16. јула извела успјешну акцију у близини црногорске обале. Двадесет деветог августа француски бродови су били поново пред Баром и Боком Которском.⁷⁹ Шестог септембра читава флота је пратила брод *Bouclier*, који је возио књаза Данила и његову пратњу у Бар.⁸⁰ Истога дана брод *La Foudre* је на десет миља од Бара искрцао два хидроавиона за одбрану Бара, од којих је један одмах потонуо, пошто се разбио покушавајући да узлети а други је после неколико дана избачен из употребе услед удара вјетра, јер није било могућности да се оправи.⁸¹ Касније су искрцана још два хидроавиона, које су Црногорци дочекали ватром из пушака јер раније нијесу били обавијештени о њиховом доласку.⁸² Али ови хидроавиони нијесу много допринијели одбрани Бара и сигурности ове луке, јер су Аустријанци били увели у службу блиндиране ловце, наоружане митраљезима, који су били надмоћнији од старих и ненаоружаних француских хидроавиона. Због тога су ови пребачени на Скадарско језеро, а авијатичари враћени у Француску 21/22. новембра 1914.⁸³

Као што смо видјели, француска флота је допратила и брод *Henri Fraissinet*, са којег се 18. и 19. септембра искрцао француски артиљеријски одред намијењен за Ловћен.

Али бродови с храном и другим материјалом ријетко су долазили у барску луку. С обзиром на близину Боке Которске, која је била јака непријатељска ратна лука, барска лука је била угрожена од непријатељских бродова и с те стране врло неподесна за савезничке бродове, који су допремали и пратили ратни материјал и другу робу за Црну Гору. Због тога су савезнички бродови избјежавали да долазе у барску луку. Позивајући се на чињеницу да је Бар био удаљен 200 миља од области гдје је француска флота крстарила у циљу блокаде Јадрана, а од главне базе ове флоте, тј. Малте, 450 миља, адмирал Лапејер је писао „Апсолутно је немогуће у одсуству сувоземне одбране Бара, да се

⁷⁹ Thomazi, н. д. стр. 43.

⁸⁰ Исто, стр. 41.

⁸¹ Исто, стр. 48.

⁸² Исто, стр. 61.

⁸³ Исто, стр. 66.

дигне аустријска блокада, осим повремено, тј. у моментима када имамо да комуницирамо са овим пристаништем. Једино би средство било да се Котор блокира дан и ноћ, али ова блокада, надозвујући се на ону у Отранту, коју би требало одржати, превазилази наша средства.“⁸⁴

Због тога су ови форсирали упућивање материјала и робе на Солун, гдје је постојао посебни црногорски делегат за његов пријем. Из Солуна роба се отпремала возом до Косовске Митровице, гдје је такође постојао црногорски делегат за пријем робе. Али овај правац је за Црну Гору био много неподеснији и тежи, јер од Косовске Митровице, односно Пећи, за Црну Гору није постојао колски пут, па је све требало пребацити на коњима, што је било врло тешко. Говорећи о свему томе министар спољних послова Црне Горе је почетком 1915. године писао: „Ми коња за пренос немамо, а и кад бисмо их имали ми хране за њих немамо; немамо такође ни људи, који би их гонили, а ни осталог што је за коње и караване од потребе“.⁸⁵

Зато је Црна Гора била заинтересована да снабдијевање иде преко Бара. Она је у вези с тим предузимала многе кораке, а у томе је помогао и француски посланик на Цетињу Деларош Верне, који је честим телеграмима указивао на тешко стање Црне Горе и жалио се на неактивност француске флоте, која дозвољава Аустријанцима да некажњено угрожавају Бар.⁸⁶

Овакве и сличне интервенције су имале резултата, па је брод *Mogador* био натоварен мароканским житом, које је још раније било додијелено Црној Гори, и уз пратњу француске флоте упловио у барску луку 3. октобра 1914. Овом приликом је у ову луку допловио и брод *Liatone*, који је довео француског адмирала Де Бона и материјал за радиотелеграфску станицу у Подгорици.⁸⁷ Брод *Liatone* је уз пратњу флоте 16. октобра поново у барској луци са довезеним намирницама и другим материјалом.⁸⁸ Овај брод је 1. новембра и по трећи пут допловио у Бар, довезавши неки француски персонал и материјал за Црну Гору.⁸⁹ Ноћу између 21/22. новембра брод *Voltaire* је, уз пратњу француске флоте, довео у Бар извјесну робу за Црну Гору.⁹⁰ Мјесец дана касније, 21. децембра, брод *Voltaire* поново долази у Бар, заједно са бродом *Tidjitt*. Бродови су довезли жито и угаљ.⁹¹ И њих је пратила француска флота, којој је ово био десети улазак у Јадран-

⁸⁴ Исто, стр. 59.

⁸⁵ ДАЦ, МИД 1915, бр. 784, Цетиње 19. I 1915, министар иностраних дјела — инжињеру Жугићу — Митровица.

⁸⁶ Thomazi, н. д., стр. 59.

⁸⁷ Исто, стр. 60.

⁸⁸ Исто, стр. 61.

⁸⁹ Исто, стр. 65.

⁹⁰ Исто, стр. 66.

⁹¹ Исто, стр. 68.

ско море. Сваком приликом ови су транспорти били нападани од авиона или подморница, али им ти напади нијесу нанијели никакве штете.

Иако је долажење у барску луку било врло ријетко, командант француске флоте адмирал Лапејрер стално указује да су ови подухвати војнички некорисни, а могу врло скупо коштати, због непријатељских подморница.⁹² У вези с тим он је 4. новембра писао да ако се са том праксом продужи, „ми треба да очекујемо да нас једног или другог дана крстарење наших јединица у приобалном региону, гдје се налазе главна непријатељска утврђења, скупо кошта. . . Може се без претјеривања рећи да је то неочекивана срећа да су до сада избјегнути тешки инциденти, и инсистирам још код вас да се ова путовања, ако не укину, што ми изгледа сада врло тешко јер имамо многобројно особље у Црној Гори, а оно бар да се редуцирају на минимум“.⁹³

Да би се избјегли ови ризици адмирал се трудио да организује са неутралним бродовима службу између италијанске обале и албанске луке Сан Ђовани ди Медуа, избјегавајући тако Бар. Ови су се преговори отегли, али 13. децембра он је писао да се нада успјеху и да ће „силом прилика и упркос свему редуцирати предузимање ових конвоја према Бару, који одвраћају флоту од њеног главног циља — крстарења и блокирања.“⁹⁴ Нешто касније он је још категоричнији, па 24. децембра 1914. пише да је сада доказано не само да ниједна операција не може бити изведена у црногорским пристаништима, него и да ниједна пратња конвоја не може бити предузета без великог ризика. Он каже да је таква операција, као што је било искрцавање артиљерије у септембру, сада немогућно због појачања непријатељске флоте и ступања у акцију авиона и подморница.⁹⁵

Из тих дана је и један његов телеграм упућен у Париз у коме каже: „Сваки покушај да се Црна Гора снабдијева преко њених пристаништа, под било којом заставом, треба, према мом мишљењу, да буде напуштен. Ја настављам преговоре у вези са транспортовањем робе преко Сан Ђовани ди Медуа и албанске територије. Ако не успију, требаће размотрити снабдијевање преко Србије.“⁹⁶

Адмирал је преговарао са једним италијанским предузетником да се ангажује са два мала брода да транспортује робу од Сан Ђовани ди Медуа до у Скадарско језеро и у том смислу склопио уговор на броду Courbet, 9, јануара 1915.⁹⁷

⁹² Исто, стр. 62.

⁹³ Исто, стр. 65.

⁹⁴ Исто, стр. 67.

⁹⁵ Исто, стр. 70.

⁹⁶ Исто, стр. 74.

⁹⁷ Исто, стр. 74.

Међутим, црногорска влада је предузимала разне кораке у вези са свим овим. Тако су, по наредби црногорске владе, Јово Поповић и генерални конзул Брине захтијевали у Паризу да се транспорти убрзају и обезбиједи њихова пратња за Црну Гору. У вези са тим су тражили и интервенцију руског амбасадора.⁹⁸ Поповић и Брине су указивали на непогодност плана да се транспорти врше преко Сан Ђовани ди Медуа. Због тога су се директно обратили нотом адмиралу Лапејреру износећи му ситуацију у којој се Црна Гора налази, гдје народ, војска и избјеглице у правом смислу ријечи гладују, и указујући му на опасност коју оваква одлука може изазвати, јер би то значило одуговлачење и отежавање транспорта, с обзиром на потребу да се роба искрцава прво у Сан Ђовани ди Медуа, па затим опет неколико пута Божаном и сл.⁹⁹

У исто вријеме је и влада са своје стране предузела извјесне кораке. Министар спољних послова Петар Пламенац и државни савјетник Андрија Радовић су ишли на Крф да се састану са главнокомандајућим француске флоте адмиралом Лапејрером и да га моле да се обезбиједи пратња транспорта за Црну Гору. У исто вријеме они су са њим разговарали и о ранијим плановима напада на Боку Которску и уопште далматинску обалу. Црногорски изасланици су се вратили задовољни јер им је адмирал дао тврдо обећање да ће француска флота пратити транспорте за Црну Гору и да ће се трудити да се оствари све оно што је било утврђено са адмиралом Де Бооном у октобру мјесецу.¹⁰⁰ Овакав одговор адмирала Лапејрера је био резултат инструкција које је добио од своје владе, јер је тих дана француски министар спољних послова писао министру морнарице сљедеће: „На ваше Министарство и на главнокомандајућег наших поморских снага пада одговорност и задатак да предузме нужне и ефикасне кораке да се предуприједи ужасне посљедице глади у једној земљи чији отпор има значаја за одбрану свих савезника“.¹⁰¹ На основу овога министар морнарице је позвао главнокомандујућег флоте да обнови везе са Баром.¹⁰² И заиста, ускоро је адмирал Лапејрер допратио до Бара својом ескадром брод *Tidjitt* који је 19. јануара искрцао 400 тона пшенице и 50 тона кокса.¹⁰³

Али главнина жита је и даље упућивана преко Солуна. О транспортовању овог жита од Солуна до Косовске Митровице

⁹⁸ ДАЦ, МИД 1915, бр. 13, Париз, 30. XII 1914.

⁹⁹ Исто бр. 96, Париз 16. I 1915, генерални конзул — Министарству иностраних дјела.

¹⁰⁰ ИИ ф. 330, Дневник Р. Поповића II стр. 48; АСИП, II. О. 1915, ф. X, ш. 12. (незаведени акт), Цетиње 6. I 1915. бр. 2545, Ген. Јанковић — министру војске; бр. 3161, Цетиње, 12. I 1915, исти — истоме.

¹⁰¹ Thomazi, н. д., стр. 75.

¹⁰² Исто,

¹⁰³ ДАЦ, МИД, 1915, бр. 158, Париз 20. I 1915, генерални конзул — министру иностраних дјела; бр. 187, Париз, 21. I 1915, исти — истоме.

требало је да се стара један француски капетан. Првог фебруара 1915. укрцано је пет вагона жита у Солуну и отпремљено за Косовску Митровицу, гдје је требало да их прими овај француски капетан, који је иначе обећао да ће повећати дневну пошљику чим буде могао да добије више вагона. Црногорска влада није била много одушевљена пошљикама преко Солуна и Митровице због слабих комуникација са Црном Гором. Зато министар спољних послова, пишући инжињеру Жугићу, црногорском делегату у Митровици, о доласку оног француског капетана у Митровицу, каже: „Замолите га да би пропутовао до Андријевице да види какав је пут. . . па ће видјети да ми немамо средстава да ту храну пребацимо у Црну Гору и да се на њу много мање надамо неголи на оно што је на Малти остало“.¹⁰⁴

Министар рата Милеран је 11. јануара упутио писмо министру спољних послова Делкасеу, којим га обавјештава о испорукама одобреним за Црну Гору.¹⁰⁵ Али отпремање обећане одјеће и другог за Црну Гору се прилично отезало иако је већ зима увелико владала. Црногорска влада је стално ургирала одашпиљање те одјеће, а црногорски представници у Паризу неуморно су радили да се убрза њена израда и отпрема. Тек током јануара успјело се набавити и упутити у Црну Гору само један дио онога што је тражено и обећано, јер је према писму француског Министарства рата од 4. фебруара 1915. за Црну Гору одређено: 1) 45.000 поткошуља од вуне; 2) 45.000 пари ципела; 3) 45.000 униформи; 4) 45.000 шињела и 5) 6.000 метара штотофа за прављење капа у Црној Гори.¹⁰⁶ Од тога је, послје готово свакодневних ургенција код Министарства рата, у два наврата послато током јануара следеће: 40.000 поткошуља, 40.000 пари ципела (али на жалост већином малих бројева, па су добрим дијелом биле неупотребљиве); 5.000 униформи, а других 15.000 се већ припремало у Марсељу. Ово су биле половне униформе француских ватрогасаца, па их је требало крпити и чистити. Оне су биле врло неподесне за војску због боје и облика, а осим тога већина је била малих бројева и због

¹⁰⁴ Исто, бр. 784, Цетиње, 19. I 1915, министар иностраних дјела — инжињеру Жугићу — Митровица.

¹⁰⁵ Исто, бр. 98, Париз 16. I 1915, генерални конзул — министру иностраних дјела.

¹⁰⁶ Исто, бр. 246, Париз 6. II 1915, генерални конзул — министру иностраних дјела. Као што се види, овдје се оперише цифром од 45.000, а раније се оперисало углавном цифром од 40.000, како у оном тражењу од августа мјесеца 1914, тако и у преписци са француском владом, па је ова и обећавала да ће упутити по 40.000 униформи, шињела и пари ципела. Нешто касније је српски војни агент у Паризу изјавио француској влади да Црна Гора има само 30.000 војника, што је наљутило Французе, па су били ускратили шиљање остатка униформи и шињела. II. Пламенац је у вези са тим протествовао код француског, руског и српског посланика, истичући да црногорска војска са регрутима има око 50.000 војника. (ИИ ф. 330, Дневник Р. Поповића, II дио, стр. 1).

тога неупотребљива. Зато је остатак униформи требало шити по једном практичнијем моделу и много веће бројеве.¹⁰⁷ О овим транспортима се и даље бринула француска флота. Тако је одијела о којима је напријед било ријечи, 24. јануара брод »Leon Gambetta« искрцао у Сан Ђовани ди Медуа да би се даље копном транспортовали за Црну Гору.¹⁰⁸

Трећег фебруара брод Tidjitt је са бродом Whithead поново у Бару, гдје су искрцали око 1.500 тона намирница,¹⁰⁹ а 23. фебруара се брод Whithead поново враћа у Барску луку у пратњи француске флоте. Овом приликом један француски контроторпиљер је пред Баром наишао на мину и потонуо са 40 чланова посаде, док су сви официри и 43 члана посаде били спасени. Ово је први брод који је француска изгубила у Јадранском мору.¹¹⁰ Петога марта Whithead је по трећи пут у Бару, праћен од француске флоте. Непријатељска авијација је бомбардовала брод, али му није нанијела штету.¹¹¹

Због ризика који је овакво снабдијевање изазивало, француска морнарица се трудила да нађе неки други начин снабдијевања Црне Горе. Зато је купила италијански брод »Tirreno« који је требало да врши редовни саобраћај до Сан Ђовани ди Медуа, али је приликом прве пловидбе потонуо.¹¹²

Француска флота је још два пута допратила транспорте за Црну Гору, и то 5. априла брод Whithead до Сан Ђовани ди Медуа и 20 априла брод Numidia до Улциња.¹¹³

Крајем априла потонули брод »Tirreno« замијењен је са два мања италијанска брода, Aurora и Immacolata, који су пребацивали робу од Малте до Сан Ђовани ди Медуа. Али ни тиме није било ријешено питање снабдијевања Црне Горе, јер се појавио као непремостив проблем праћење ових бродова од стране ратних лађа.

Овим транспортима није упућен ниједан од обећаних шињела, јер штоф из Италије, од којег је требало да се праве, није стигао. Због тога су црногорски представници у Француској инсистирали да се на неки други начин ријеша ово питање, па су успјели да се од штофа из Енглеске и Аргентине, који је био намијењен за француску војску, изда наређење за израду 20.000 шињела за црногорску војску. Али су бројеви и ових шињела та-

¹⁰⁷ Исто.

¹⁰⁸ Thomazi, н. д. стр. 75

¹⁰⁹ Исто.

¹¹⁰ Исто, стр. 76; АСИП, П. О. 1915. ф. XX, ш. 58 (незаведена акта) Цетиње, 12. II 1915 бр. 627. Генерал Јанковић — министру војном. Нешто касније, ноћу 26/27. априла, задат је француској флоти у Јадрану много озбиљнији ударац потапањем брода »Leon Gambetta« са 684 од 821 официра и морнара колико их је било на броду. (Thomazi, н. д., 78/79).

¹¹¹ Thomazi, н. д., стр. 76.

¹¹² Исто.

¹¹³ Исто.

кође били мали, па се ургирало да остали буду много већи, шири и дужи.¹¹⁴ Око отпремања овог материјала из Марсеља стара се Вуко Вулетић, црногорски конзул у Марсељу Луцати и конзул из Париза Брине. Ускоро се Вулетић вратио у Црну Гору, па је дужност предао конзулу Луцатију, чиме је, изгледа, париски конзул Брине био незадовољан, јер је желио да све послове држи у својим рукама.¹¹⁵

Проблемом снабдијевања Црне Горе интересовали су се и руски дипломатски и војни представници у Паризу. Тако је Главни генералштаб француске војске обавјештавао руског војног изасланика у Паризу, пуковника Итњатијева, о пошљикама за Црну Гору.¹¹⁶ И министар спољних послова Француске, Делкасе, обавијестио је Извољског да тешкоће око снабдијевања Црне Горе нијесу измакле пажњи француске владе. Према његовој изјави, француски вице-конзул у Скадру, на основу владиних инструкција, већ више недјеља се активно заузима, заједно са руским конзулом, да се олакша транспорт црногорске робе преко албанске територије. Поред осталог Делкасе му је саопштио да даље снабдијевање морем, које је организовао главнокомандујући француске морнарице, неће моћи да се још дуго користи, због активности непријатељских подморница и авиона, па се инсистира да црногорска влада предузме мјере да се од сада користи пут преко Солуна. Француски посланик је требало да са овим упозна црногорску владу.¹¹⁷

С обзиром на то да од ратног материјала, који је тражен још у августу, није ништа стизало у Црну Гору, нити је било изгледа да ће то бити ускоро, као и да је одјећа за војску слабо пристизала, то је стање црногорске војске било врло критично, па је начелник црногорске Врховне команде, генерал Јанковић, нашао за потребно да о томе поднесе црногорској влади, односно министру војном, 22. јануара (4. фебруара) 1915, један опширан реферат, у коме се између осталог каже:

„Црногорска војска још од почетка овога рата трпи велику оскудицу како у разноликом убојном материјалу тако и у одећној и осталог ратној спреми.

„Од стране Врховне команде као и од стране моје лично чињени су до сада многи покушаји а предузимане и честе потребне мере, како код господина министра војног тако и код осталих надлежних фактора, да се недостаци бар у најнужнијем што пре

¹¹⁴ ДАЦ, МИД, 1915. бр. 160, Париз, 20. I 1915, генерални конзул — Министарству иностраних дјела.

¹¹⁵ Исто бр. 345, Марсељ, 9. II 1915. Вуко Вулетић — Андрији Радовићу.

¹¹⁶ ДАЦ, 32, откуп од Н. Аџића (141), Париз, 2. марта 1915, Главни генералштаб француске војске — пуковнику Итњатијеву.

¹¹⁷ ДМЦ, П. д. 1915, Париз, 29. априла 1915, Извољски — министру иностраних дјела у Петрограду.

попуне, али се у томе ни до данас скоро ниуколико није успело. По свему томе вазда је од свију тих фактора добијан само утешан одговор: да су потребни убојни материјали и спрема тражени са стране — из Русије и Француске, и да се њихов долазак непрестано очекује. Међутим, то све још никако и ни од куда не долази, а војска и њена способност за акцију непрекидно трпе и пате.

„За то време тражен је и из Србије, преко њеног делегата, изванстан убојни материјал, и она га једино, уколико је могла и имала, до сада и послала, готова (по изјавама њеним, добитвеним од краља српског делегата) да и даље шаље уколико год то буде могуће. Али, како ни оно што је из Србије до сада дошло од убојног материјала, као и оно што ће још доћи, ни издалека није довољно да подмири недостатке то сам принуђен да и овим путем и овом приликом замолим господина министра војног да изволи неодложно предузети поновне најенергичније кораке да се црногорска војска бар у најпотребитијем што пре снабде, иначе не само да неће бити способна ни за какву предстојећу озбиљнију акцију, но ће тешко моћи и у најограниченијем виду да одговори својој задаћи.

„По подацима које је Врховна команда до сада прибрала види се да је г. министар војни, односно краљев. црног. влада, још у августу месецу прошле године тражила из Русије извесни убојни материјал и спрему, *што се доиста само из Русије и добити може*, пошто је тај материјал већином само допуна онога материјала који је Црна Гора још израније од Русије добила.

„Али како и тај већ тражени материјал, баш и кад се добије, неће бити довољан да подмири све важније потребе црногорске војске, то је нужно да се што пре предузму енергични кораци да се из Русије добије не само раније тражени материјал но и други којим војска оскудева, а може се понајпре и скоро *једино из Русије добити*.

„Врховна команда мисли да би се сав тај материјал најбрже и под најповољнијим погодбама из Русије добити могао (ако га само Русија уопште има и могадне дати) кад би се тражио преко краљевске српске Врховне команде, која је у непосредној оперативној вези са царско руском Врх. командом, и која би била кадра да хитну потребу тога материјала најбоље на надлежном месту представи и образложи, тим пре што би се тај материјал из Русије и онако правцем преко Србије послати могао.“

Генерал Јанковић даље наводи материјал и опрему који су од Русије у августу тражени, па каже да би то требало опет најхитније тражити, јер „напомињем поново да до сада сасвим ништа добивано није, а међутим, надлежни фактори одавно су па и сада још непрестано у уверењу да је много штошта од тога већ на путу и да ће ускоро пристати у Црну Гору. Ево има скоро два месеца како се тврди да је потоварено на лађе и да за који дан долази за Црну Гору 20.000 катова униформи, 25.000 војнич-

ких ципела, неки фланели и друге потребе, а у суштини још са свим ништа од тога није дошло; а ко зна да ли ће и када доћи, док војска иде и гола и боса.“

Генерал Јанковић, даље, предлаже да осим онога што је у августу 1914. године тражено од Русије, треба сада тражити још и: 64 митраљеза са 2.000 низача метака, муницију за крупове топове добивене из Србије, и то по 10.000 метака за 10 пољских и 10 брдских крупових топова калибра 7,5 см, од чега 2/3 шрапнела. Затим, ради напада на утврђења као што су Требиње, Билећа итд., 12 брзометних хаубица калибра 10,5 до 12 см са 6.000 метака; 6 брзометних хаубица калибра 15 см са 3.000 метака; 8 брзометних мерзера калибра 15 см са 4.000 метака и најзад 10—12 теретних аутомобила.¹¹⁸ На основу овог рапорта министар војске се 31. I (13. II) 1915. обратио генералу Јанковићу, овог пута у његовом својству делегата српске Врховне команде, с молбом да и српска Врховна команда поради са своје стране да се раније и сада тражени материјал из Русије што прије добије.¹¹⁹

Али ни следећих мјесеци стање са снабдијевањем црногорске војске није се поправљало, осим што је упућен остатак од 15.000 половних ватрогасних униформи¹²⁰ и 40.000 шињела, чије је одашиљање било задржано због питања њиховог плаћања. Али су ови шињели били уски и кратки.¹²¹ Због одуговлачења са одашиљањем ове робе црногорски генерални конзул у Паризу је енергично протестовао код Министарства морнарице, па у вези с тим обавјештава црногорско Министарство спољних послова, наглашавајући да његове интервенције много не помажу, јер се морнарица стара о пошљкама из Марсеља за Црну Гору средствима која она нађе за згодно.¹²²

Због неодазивања на молбе црногорске владе и отезања са испорукама наоружања и хране за војску и народ, стање у Црној Гори је било на почетку прољећа 1915. године врло тешко, што се најљепше види из следећег акта Главне војне интендантуре, у коме се каже:

„Услед тога што куповина хране која се врши у новим крајевима иде сасвим споро и нема довољно жита, а како је довоз са стране отежан и скоро онемогућен зато што француска флота из нама непознатих разлога не прати више наше транспорте, то ми је част извијестити Министарство да хране за издржавање војске има свега до 10 априла ове год. (ст. к. — Д. В.), па учтиво молим

¹¹⁸ ИИ ф. 175, Цетиње, 22. јануара 1915, Врховна команда пов. О. А/и бр. 2934 — министру војном на Цетињу.

¹¹⁹ Исто, 31. I 1915, министар војске — генералу Јанковићу.

¹²⁰ ДАЦ, МИД 1915, бр. 483.

¹²¹ Исто, бр. 516, Париз, 10. марта, 6. априла 10. априла 1915, генерални конзул — министру иностраних дјела.

¹²² Исто, бр. 486, Париз, 8. III 1915, генерални конзул — министру иностраних дјела.

за хитно посредовање код француске владе да омогући слободан улазак хране у Црну Гору“.¹²³ Нешто касније министар Ристо Поповић забиљежио је у свом дневнику сљедеће:

„24. IV 1915. Сваки дан све тежи. Глад све више стеже. Жита ни од куда не долази. Флота француска не хоће ништа да допрати. Милион кила наше робе која је била на Малти упутила је за Солун, одатле за Митровицу, одакле да га преносимо, а чиме, а кудијен? Пута нема, преносних средстава нема, што је било то је употријебљено за Санц. војску“.¹²⁴

Ускоро је посредством Русије дошло до давања Црној Гори једног кредита за набавку оружја.¹²⁵ На основу тога је црногорска Врховна команда формирала једну врло ауторитативну комисију у саставу: генерал Бор. Нешић, дивизијар М. Мартиновић и пуковник П. Пешић, која је требало да поднесе извјештај о нужним попунама наоружања црногорске војске. Комисија је поднијела врло опширан извјештај и конкретан предлог шта би требало набавити, прво под а), као нужно и хитно за 8,000.000, а друго, под б), као потребно, за шта би требало тражити нови кредит. Према извјештају комисије, стање наоружања и нужне потребе су сљедеће: пушака има 35.000 руских, 4.500 турских, 3.450 аустријских и 1.800 њемачких. Комисија сматра да за оперативну војску треба рачунати само руске и аустријске пушке, а остале за наоружање митраљеских одјелења, артиљераца и небораца. Према томе треба набавити још 7.000 брзометних пушака и 7,000.000 метака, тј. по 1.000 метака на пушку. Митраљеза треба на сваки батаљон по 1, дакле за 88 батаљона 88 митраљеза. У војсци већ има 59 митраљеза, па треба набавити 40 нових са 1,800.000 метака (1.200 реденика по 1.500 метака).

Брдска артиљерија. Комисија сматра да брдска артиљерија треба да буде главно артиљеријско наоружање црногорске војске, па би требало да на сваку хиљаду бораца има по један брдски топ, што чини 45 брдских топова, али ради боље формације треба набавити 12 батерија по четири топа, тј. свега 48 топова, са по 600 метака.

Пољска артиљерија. С обзиром на мали кредит треба да се набаве 4 пољске батерије са по 4 топа, тј. 16 топова са по 500 метака на топ. Осим тога, требало би набавити двије батерије по 4 топа од 15 см са 500 метака.

Тешка артиљерија. Треба набавити четири тешке хаубице од 220—270 мм са по 400 метака на топ.

¹²³ Исто, бр. 624, Цетиње, 27. III 1915, Министарство војно, Главна интендантура бр. 9598 — министру иностраних дјела.

¹²⁴ ИИ, ф. 330, Дневник Р. Поповића II, стр. 6.

¹²⁵ ДАЦ, МИД 1915, бр. 216, Париз, 29. I 1915, генерални конзул — министру иностраних дјела.

На крају треба набавити 5 *теретних аутомобила*. Све би то коштало око 8.000.000 динара.¹²⁶

Осим овога, комисија је под б) предложила што би још требало набавити у случају обзбјеђења кредита, па би укупно, за једно и друго, требало 17,022.750 динара.

Са овим извјештајем комисије сагласио се и начленик штаба црногорске Врховне команде генерал Бож. Јанковић.¹²⁷

Министарство спољних послова Црне Горе је овај извјештај комисије и мишљење начелника штаба Врховне команде доставило посланствима Енглеске, Русије и Француске, са попутном нотом у којој се каже да су, услед дугог рата у коме се Црна Гора налази (балкански и свјетски), магацини потпуно празни, тако да нема ништа што је потребно за опрему војске. Поред тога, Црна Гора је дала азил многим избјеглицама из Босне и Херцеговине. Осим потреба у оружју Министарство указује и на друге потребе као: репатрирање Црногораца из Америке итд. Пошто је опширно говорило о везаности Црне Горе за савезнике, Министарство је закључило да је за покриће најнужнијих потреба Црне Горе неопходно 26,215.500 фр., па се од савезника тражи одобрење зајма у предњем износу.¹²⁸

Црногорска влада је на основу напријед наведеног предлога комисије предузела кораке да се набави ратни материјал за већ одобрени кредит. Овај материјал није било могуће набавити у Русији, па је одлучено да се у Француску и Енглеску упуту дивизијар М. Мартиновић да изврши набавке овог материјала. Али ускоро се одустало од упућивања Мартиновића у западне земље. Он је упућен у Русију, да се стара о снабдијевању црногорске војске, али још више ради одређене политичке мисије.¹²⁹ Одлучено је да се у Француску и Енглеску упуту Андрија Радовић, онда државни савјетник. О томе га је Министарство војно обавијестило 26. марта (8. априла) 1915. сљедећим писмом, у коме су изнијети основни задаци његове мисије:

„Ријешењем краљ. владе одређени сте да извршите набавку потребног ратног материјала првјенствено у Француској и Енглеској. Списак потребног материјала прилаже се овом акту и потребни кредит до 10,000.000 (десет милиона) франака ставиће Вам на расположење Влада Француске републике, која је већ за то замољена од Краљ. Министарства спољних послова.

¹²⁶ У свом Дневнику Р. Поповић је под 1. III 1915. забиљежио да је велики кнез Никола упутно краљу Николи телеграм којим га обавјештава да Русија даје кредит од 8,000.000 франака за куповање оружја. У другим документима се говори о зајму од 10 милиона, што је у ствари и било.

¹²⁷ ДАЦ, МИД, 1915, бр. 618, Цетиње, 19. марта 1915, Врховна команда о бр. 4268 — министру војном на Цетињу.

¹²⁸ Исто.

¹²⁹ Види о томе опширније мој рад „Уједињење Црне Горе и Србије“, Титоград, 1962, стр. 106/7, 145/6.

„У овој мисији потпомагаће Вам посланик Краљ. Србије у Паризу и Лондону, а ономашњи њихови војни изасланици биће Вам на расположењу као стручњаци, наш делегат у Паризу г. Ј. Поповић и генерални консул биће Вам такође од помоћи.

„Ради што брже набавке овог материјала потребно је да се исти затражи од дотичних влада Француске и Енглеске или од фабрика из којих се оне снабдијевају. Тек ако се тамо не би могао материјал наћи, имате се обратити другим фабрикама, тражећи на првом мјесту готов материјал.

„Ако би се нашло муниције за артиљерију пољску и брдску коју сада имамо а која је у добром стању, онда се она има купити а за толико сразмјерно редуцирати куповицу дотичне артиљерије у списку уведене.

„У ову сврху добићете од Врховне команде списак артиљерије и муниције којом сада располажемо, а која би даље могла служити ако би се муниције могло наћи. Поред материјала уведеног у списку потребно је, ако се може наћи, купити муниције за пушку московку.

„За сва појединачна питања обрадите се телеграфски било потписатом непосредно било преко Министарства спољних послова, ако би се за то морали послужити шифром нашег делегата или Генералног консула у Паризу. За свршавање ових послова придодат Вам је поручник Радосав Вуксановић“.¹³⁰

Списак материјала, који му је уз ово писмо достављен, направљен је на основу раније наведеног предлога Војне комисије, с тим што је додато за брдску артиљерију још двије батерије по 4 топа брдских хаубица од 10¹/₂ см „Шнајдер Кане“.¹³¹

Поред набавке ратне опреме за већ одобрених 10 милиона, Радовић је требало да ради и на одобрењу траженог кредита од 26 милиона франака, јер савезници нијесу били наклоњени овом захтјеву, поред осталог и због тога што се сматрало да савезници дају потребна средства за Црну Гору посредством Србије, а и због извјесних сумњичења која су се на рачун Црне Горе почела појављивати. На многе ургенције они нијесу давали никакав дефинитиван одговор. Тако је црногорски генерални конзул из Париза јављао 24. марта 1915: „Питање кредита које интересује Црну Гору није уопште напредовало. Као што знате Француска је добро расположена, али неће ништа да учини без сагласности Русије и Енглеске“.¹³² У Црној Гори се сматрало да је повољан моменат да се тај зајам одобри, с обзиром на то да је

¹³⁰ ИИ, ф. 175, Цетиње, 26. марта 1915, министар војни пов. бр. 13 — државном савјетнику А. Радовићу.

¹³¹ Исто.

¹³² ДАЦ, МИД 1915, бр. 630, Париз, 24. III 1915, генерални конзул — министру иностраних дјела.

француска скупштина 18. марта 1915. изгласала Закон о авансу савезничким земљама који гласи:

„Износ аванса, које је министар финансија опуномоћен да учини на рачун извора државне благајне савезничким или пријатељским земљама износи 1.350 милиона“.¹³³ Црна Гора се нада-ла да ће од те значајне суме и њој допасти један дио. Због свега тога, прије одласка у Француску, Радовић је заједно са министрима П. Пламенцем и Р. Поповићем одржао заједнички саста-нак са посланицима Русије, Француске и Енглеске, на коме се расправљало о траженом зајму и уопште о његовој мисији на Западу.¹³⁴

Радовић је кренуо са Цетиња 24 (11) априла и преко Пећи, Митровице, Солуна, Крфа и Италије стигао у Париз 11. маја (28. априла) 1915. Овако дуго путовање изазвало је љутњу црногор-ске владе, па му је министар спољних послова упутио телеграм у коме му строго замјера што је толико остао на путу и скреће му пажњу да ће бити позван на одговорност. „Узимајући у обзир — каже министар спољних послова — хитност и озбиљност вашег посла, ви сте имали најхитније стићи у Француску.“¹³⁵ Радовић је образлагао такво задржавање чињеницом што је уз пут сврша-вао разне корисне послове у вези са снабдијевањем Црне Горе. Један од тих је и питање праваца снабдијевања Црне Горе, јер је француски адмирал наредио да се све пошилике за Црну Гору шаљу преко Солуна и Митровице, што је много скупље и непо-десније за Црну Гору. Због тога се у овим разговорима Радовић залагао да се транспорт врши до Албаније.¹³⁶

Чим је стигао у Париз Радовић се повезао са црногорским делегатом Јовом Поповићем и са њим се у свему споразумио о корацима које треба предузимати. Истога дана је посјетио и срп-ског посланика у Паризу Веснића, који га је лијепо примио. Повезао се и са српским делегатом за куповање оружја, који је баш тих дана путовао у Шпанију да купи 100.000 пушака за Србију, па га је молио да купи и 7.000 за Црну Гору.¹³⁷

Радовић је, било сâм било у друштву са Ј. Поповићем, по-сјетио разне личности у Министарству рата и Министарству спољних послова, да би на крају био примљен и од Милерана, министра рата, и Делкасеа, министра спољних послова. Прили-ком свих ових сусрета разговарало се о траженом зајму Црној Гори од 26. милиона франака, као и о снабдијевању Црне Горе ратним и другим материјалом. У вези са зајмом Делкасе је од-говорио да су савезници одобрили Црној Гори један зајам од 10

¹³³ Исто.

¹³⁴ ИИ, ф. 330 Дневник Р. Поповића II, стр. 6.

¹³⁵ Исто, ф. 165, Париз 4/17. маја 1915, А. Радовић — П. Пламенцу.

¹³⁶ Исто.

¹³⁷ ИИ, ф. 171, Париз 5/18. маја 1915. А. Радовић — Р. Поповићу. До ове куповине није дошло.

милиона франака за снабдијевање и одржавање војске.¹³⁸ Али они су код француских функционера и даље инсистирали на додјеливању новог зајма. Директору Министарства спољних послова, Моржериу, истицали су „како смо ми увијек рачунали да ће нам Русија дати наоружање, те да ми нијесмо прије тражили кредит на ту сврху, већ за снабдијевање војске потребама, које нијесу подмирене свотама које добијамо из Србије“.¹³⁹ То исто су говорили и директору за финансијске послове, Хамборгу, код кога су се налазили сви документи у вези са црногорским тражењем зајма, а који су упућени преко француског посланика на Цетињу. Али Французи су инсистирали да се прво утроше одобрених 10 милиона, па да се тек онда траже нови кредити. Ево шта о томе пише А. Радовић у једном свом извјештају: „Пошље неколико дана били смо код њега (директора за финансијске послове — Д. В.) и о свему се разговарали. Скоро није хтио ни да проговори о новим кредитима од 26. милиона. Говорио је „утрошите ове десет милиона, постигните какав успјех, па онда тражите нове кредите“. На непрестано наше инсистирање, пристао је, скоро могу рећи и како му се није хтјело, јер друкчије нијесмо хтјели излазити, те смо му објаснили да се десет милиона имају утрошити за наоружање, а нови кредит тражи се за подмирење потреба које се односе на снабдијевање храном и одјећом и другим потребама, пошто своте које даје Србија нијесу довољне“. Послије упорног објашњавања „рекао је да се учини писмено тражење, али што мање да се тражи, јер има одвећ много тражења. . . Говорио нам је да би се овај зајам тражио преко Србије, пошто она при својим тражењима увијек истиче да и нама даје помоћ. Објаснили смо да нам је свеједно само нека се да оно без чега ми не можемо, јер наша војска је одвећ трпјела и више није могуће“.¹⁴⁰ О свему овоме Радовић је обавијестио и Веснића, који је у вези са тим такође ишао код ових француских функционера, објашњавајући им, поред осталог, „да је помоћ коју даје Србија ван кредита који ми тражимо“. Али и Веснићу је одговорено да се прво утроше одобрених десет милиона, па да се тек онда тражи нови кредит.¹⁴¹

Као што се види, са тражењем новог кредита у Паризу је ишло врло тешко. Томе је можда допринио и став француског посланика на Цетињу. „Повјерљиво нам је казано — пише Радовић — да зајам од 26 милиона није најврүће помогнут од посланика француског у своме реферату, јер кад је говор о цифрама

¹³⁸ С обзиром на то да је Ј. Поповић раније тражио од француске владе један зајам од 10. милиона, није им било јасно да ли се оно о чему говори Делкасе односи на нови зајам или онај о којем је Русија већ обавијестила Цетиње. Зато су у вези са тим били код руског амбасадора (исто).

¹³⁹ Исто.

¹⁴⁰ Исто.

¹⁴¹ Исто.

каже да он не може тврдити да ли су исправне или не; то нарочито истиче у погледу пребјеглих породица, а и осталих цифара“. Због тога је Радовић савјетовао да се врло пажљиво опходи са страним дипломатским и војним представницима на Цетињу, и да се замоле да топлије препоруче зајам.¹⁴² Да представници великих сила на Цетињу нијесу били наклоњени црногорским захтјевима за зајам види се из једног извјештаја српског посланика на Цетињу Гавриловића, у коме преноси молбу црногорске владе да се препоручи код савезника овај захтјев за зајам, јер се за њ много не интересују, па каже: „Мислим, зајам је тражен да би се Црна Гора ослободила зависности од Србије, а војна набавка била је само претехте. У смислу тога јавио је руској влади овдашњи руски аташе и дао мишљење да зајам не треба одобрити. Руски отправник слаже се са њим у том погледу.“¹⁴³

Због свега тога Радовић је са својим тражењима кредита дошао у врло незгодно вријеме, јер поред критичне економске ситуације и оскудица у наоружању, Црна Гора је јуна 1915. запала у врло озбиљне политичке тешкоће, које су се негативно одражавале и на рјешавање свих њених захтјева у вези са кредитом, исхраном и наоружањем. Наиме, ради се о извјесним сумњама и оптужбама да Црна Гора шурује са непријатељем и резервама које су се у односу на њу и њене захтјеве, због тога појавиле код савезничких сила. Два догађаја, који су се десили у јуну, послужили су као повод или доказ за те оптужбе, које су и раније тајно или јавно ширене и сервиране савезницима. Ријеч је о преговорима књаза Петра са аустроугарским мајором Хупком и окупацији дијелова Алабније и Скадра, до које је дошло и поред противљења савезничких сила, које су у више наврата, појединачно или колективно, скретале пажњу црногорској влади на негативне посљедице ма какве акције у Алабнији. Тако се у колективној ноти од 15. јуна 1915. каже: „Савезничке владе су чврсто противне свим акцијама извршеним у овом моменту у Албанији“. Ово је мотивисано тврдњом да ће то ослабити фронт према главном непријатељу, тј. Аустро-Угарској.¹⁴⁴ Акција Црне Го-

¹⁴² Исто. Нешто касније Ј. Поповић је послао из Париза сљедећи телеграм: „Нема још никаквог одговора односно новог кредита. Изгледа нема за повољан одговор овдје и у Лондону ако из Петрограда не узму иницијативу за наш нови кредит. Добро ћете учинити да се заузме код Русије и да у исто вријеме препоручите озбиљно и Пашићу“. (ДАЦ, 32, откуп од Н. Аџића, Париз, 30. V 1915, Ј. Поповић — министру иностраних дјела).

¹⁴³ АСИП, П. О. 1915, ф. 10, ш. 12, Цетиње, 21. маја 1915, бр. 262, Гавриловић — Министарству иностраних дјела.

¹⁴⁴ ДМЦ, П. Д. 1915, Цетиње, 15. јуна 1915. бр. 142, Обнорски — Министарству иностраних послова.

Црногорска влада је одговорила да се односи са респектом према жељи велесила да се не повукују трупе са фронта, а да су у Албанији ангажоване само трупе које су иначе одавно биле имобилизоване према Албанији (Исто, Цетиње 30. јуна 1915, Министарство иностраних дјела — представницима савезничких сила на Цетињу.

ре у Албанији је имала, без сумње, и своју политичку позадину, али она је имала и практичне позитивне циљеве, тј. да се обезбиди несметано снабдијевање Црне Горе преко албанске територије. Видјели смо колико је требало напора да се материјал намијењен Црној Гори допреми до Сан Ђовани ди Медиа. Али ту су наступале нове тешкоће, јер су наоружане групе Албанаца нападале и пљачкале ове транспорте на путу за Скадарско језеро и тако угрожавале и онако оскудно снабдијевање Црне Горе. Због тога је окупација овог подручја са војничког становишта била потпуно оправдана (много оправданија него сличне акције Србије, Грчке и Италије) и представљала је не слабење него допринос ратним напорима Црне Горе. Али велике силе, било због својих посебних интереса у Албанији или међусобне солидарности, нијесу о овој страни проблема водиле рачуна, него им је пред очима била само политичка позадина акције црногорских трупа. Такво расположење је подгријавала прије свега српска влада и њени представници у Црној Гори.¹⁴⁵ На окупацију Скадра нарочито су биле осјетљиве Италија и Енглеска а такође и Србија, која је због тога изазвала врло озбиљну кризу у српско-црногорским односима, демонстративно повукавши свога генерала Б. Јанковића са положаја начелника црногорске Врховне команде. Због свега тога је у једном дијелу савезничке штампе поведена кампања против Црне Горе, што јој је све стварало огромне тешкоће. Истина, све савезничке силе нијесу једнако реаговале на окупацију дијелова Албаније и Скадра. Тако је нпр. Француска била прилично умјерена, иако се њен представник на Цетињу придруживао колективним корацима које су представници савезника чинили у вези са тим код црногорске владе. Када је француском посланику на Цетињу, Деларош Вернеу, саопштено да Црна Гора намјерава да окупира Бојану ради обезбјеђења транспорта за Црну Гору, он томе није чинио приговоре, с тим да се Скадар и његова околина не дирају.¹⁴⁶ Нешто је слично изјављивано и Јову Поповићу у Министарству спољних послова Француске, када је саопштио намјеру Црне Горе да окупира Бојану. Наиме, њему је речено да ће се питање Албаније ријешити на крају рата, али да примају к знању изјаву односно окупације Бојане, изражавајући наду да Црна Гора неће сада ком-

¹⁴⁵ АСИП, П. О. 1915. ф. X ш. 12. Цетиње, 26. јуна 1915. бр. 331, Михаиловић — Министарству иностраних дјела.

Тако, нпр., кад су представници савезничких држава на Цетињу савјетовали да, поводом повлачења генерала Јанковића, не треба прекинути са Црном Гором, српски посланик им је говорио о неискрености Црне Горе „и да овдашњи српски официри немају довољно власти управљати акцијом црногорске војске нити спречити евентуалну акцију, која не би одговарала заједничком циљу“. Он каже да је савезничке посланике убиједио у те тврдње и да су они у том смислу извијестили своје владе.

¹⁴⁶ ИИ, ф. 330, Дневник Р. Поповића, стр. 16.

пликовати ово питање заузимањем Скадра.¹⁴⁷ А када је Црна Гора, и поред обећања да то неће учинити, ипак окупирала Скадар, у Министарству спољних послова Француске није због тога било много жучи. Напротив, Јово Поповић је јављао да му је тамо у вези са Скадром речено у пријатељском тону да их је Црна Гора преварила, али да се надају да ће одржати ријеч у погледу обећања да ће се повинovati одлуци великих сила у вези са овим. Овом приликом су Јову Поповићу саопштена и разна сумњичења у вези са односима Црне Горе и Аустрије.¹⁴⁸ Француска влада је прилично оклијевала са шиљањем инструкције своје посланику на Цетињу у вези са колективним демаршом код црногорске владе. Ова инструкција је стигла тек средином јула, па је тада и предата колективна нота у којој се каже да велесиле не одобравају шиљање црногорских снага у Албанију, јер је њихов главни циљ офанзивна акција против Аустрије, и да не признају окупацију албанске територије, која је у директној супротности са савјетима велесила. У ноти се даље каже да су конзули у Скадру примили наређења да се ограниче на обављање текућих послова и да у потпуности избјегавају службени однос са црногорским властима у Скадру. Примили су к знању изјаву Црне Горе да окупација Скадра има привремени карактер и да ће се повинovati касније одлукама велесила у вези са овим питањем.¹⁴⁹

Ваља напоменути да је један дио француске штампе показивао разумијевање за корак Црне Горе у вези са Скадром. Тако су нпр. велики и угледни париски листови »Journal de débats« и »Le temps« објављивали чланке у којима се овај поступак оправдавао.¹⁵⁰

Но иако је ово питање скинуто са дневног реда, оптужба је и даље остала и о њу ће се Црна Гора спотицати током читавог рата. Она је улагала много напора да демантује ову пропаганду. У том погледу се много ангажовао Андрија Радовић, који је у Енглеској и Француској, због тих оптужби, наилазио на многе тешкоће у остваривању своје мисије. Он је имао прилично успјеха у оповргавању ових оптужби, нарочито у Француској, што се види из чињенице да је баш у јеку кампање против Црне Горе успио да издјејствује уступање приличних количина ратног и другог материјала.

Упоредо са зајмом Радовић и Поповић су са француским функционерима разговарали и о испоруци војног и другог материјала за црногорску војску, а према листи коју је Радовић био донио. Они су ову листу званично доставили Министарству

¹⁴⁷ Исто, стр. 17.

¹⁴⁸ Исто, стр. 26.

¹⁴⁹ ДМЦ, П. д., Цетиње, 17. јула 1915. бр. 179, Обнорски — Министарству иностраних дјела у Петрограду.

¹⁵⁰ Глас Црногорца бр. 35, 15. јула 1915.

рата, односно директору артиљерије, с молбом да се омогући набавка наведеног материјала.¹⁵¹

У исто вријеме они су се обраћали и другим личностима и организацијама. Тако је нпр. Радовић препоруком руског војног аташеа, пуковника Игњатијева, био у фабрици „Шнајдер“ и предао листу траженог оружја. Ову је листу упутио и српском делегату у Лондону, потпуковнику Јоксимовићу, као и српском делегату Душану Гргићу, који је пошао у Америку да набавља ратни материјал. Такође је ангажовао неке приватне личности да се распитају о могућности набавке овог материјала у Америци.¹⁵² Дакле, Радовић је развио врло живу активност, али је око набавке ратног материјала било много тешкоћа, јер се и у Француској опажао недостатак оружја и муниције. „Што се тиче израде новог материјала — писао је Радовић — о томе не треба ни мислити да може бити говора овдје.“¹⁵³ Ипак, последице ових првих контаката Радовић је био оптимиста, што се набавке ратног материјала тиче, па је упутио следећи телеграм:

„Материјал ратни тачно онакав каквог ми тражимо немогуће додати. Сличног материјала у доста приличној количини уступиће нам француска влада, тачан одговор добићемо до четири дана. Извијестићу вас кад будем ово дознао. Лијепо примљен. Остатак тражимо на друга мјеста и надамо се успјети добити доста готовог материјала“.¹⁵⁴

Ко што смо видјели, Црној Гори је било обећано 40.000 униформи, од којих је примила само 20.000 и то половних. Радовић је са собом донио мустру црногорске униформе, па је молио Главну интендантуру да се према њој направи преосталих 20.000 униформи. Штоф за ове униформе се већ налазио у магацинима у Марсељу, па је требало само сачекати да ову наруџбу одобри Министарство рата, последице чега би шивење трајало око мјесец дана.¹⁵⁵ Радовић се бавио и питањем набавке кожда за опанке „а и свим другим потребама да би се у случају одобрења кредита могла учинити поруџбина“.¹⁵⁶

Ускоро је директор артиљерије усмено обавијестио Радовића о материјалу који се може уступити Црној Гори. О томе је и Министарство спољних послова Француске писмено обавијестило црногорског делегата Поповића. Према том акту француска ставља на располагање Црној Гори следећи материјал:

¹⁵¹ ИИ, ф. 87, Париз, 19. маја 1915, Ј. Поповић — Министарству рата у Паризу.

¹⁵² Исто, ф. 171, Париз 5/18. маја 1915, А. Радовић — Р. Поповићу.

¹⁵³ Исто.

¹⁵⁴ ИИ, ф. 171, Париз 23. V 1915, Радовић — Министарству иностраних дјела.

¹⁵⁵ ДАЦ, МИД 1915, бр. 1126, Париз, 10. јун 1915, генерални конзул — Министарству иностраних дјела.

¹⁵⁶ ИИ, ф. 171, Париз 5/18. маја 1915. А. Радовић — Р. Поповићу.

Пјешадијски материјал:

- 1) 5.180 пушака маузерки заробљених од Нијемаца, од којих 3.840 са бајонетом, а остатак без бајонета, са по 200 метака на пушку.
- 2) 40 митраљеза »Colt« са 100.000 метака на митраљез, од којих би се 20 одмах испоручили, а осталих 20 крајем јуна.

Артиљеријски материјал:

- 1) Једна брдска батерија од 4 топа, калибар 75 мм, модел 1892 са по 500 метака на сваки топ.
- 2) Четири брдска топа од 75 мм, тип М. Р. разних модела, али који троше исту муницију, са по 500 метака на топ.

Осим овог материјала, који је могао бити испоручен за неколико дана, Министарство рата је испитивало могућност довођења у ред неког пољског артиљеријског оруђа, које је заробљено од Нијемаца, и који би такође могао бити испоручен са одговарајућом муницијом.

Саопштавајући овај предлог, Министарство спољних послова пита да ли ова понуда одговара и на који начин треба да буде испоручена и упућена у Црну Гору.¹⁵⁷

Нотом од 12. јуна 1915. године Поповић је у име црногорске владе захвалио Министарству спољних послова на понуђеном материјалу, изражавајући жељу да се по могућности одмах упути у Марсељ, гдје ће га Радовић примити и бринути се о његовом укрцавању. У исто вријеме молио је за сљедеће:

- 1) да се прибаве бајонети за 1340 пушака, који недостају;
- 2) да Министарство војно нареди да се за потребе Црне Горе фабрикује 4—5 милиона метака за пушку, јер је 200 метака на пушку, како се то сада нуди, сувише мало;

3) да се отпрема 40 митраљеза за моменат обустави док Радовић не добије одговор из Енглеске о митраљезима система „Максим“, који су сада у употреби у црногорској војсци;

4) да се за уступљене брдске топове додијели муниција у пропорцији 2/3 шрапнела према 1/3 граната, као и да се ове батерије опреме комплетним материјалом и прибором;

5) да се предаја пољске артиљерије, која је отета од Нијемаца, што прије изврши, са потребним прибором и одговарајућом муницијом, ако је могуће у исто вријеме кад и брдских топова;

6) да би црногорска војска жељела да добије и једну батерију од 4 хаубице (калибар 120 мм) са опремом и муницијом, а која је била спремна, али намијењена Румунији;

¹⁵⁷ Исто ф. 87, Париз, 7. јуна 1915, Министарство спољних послова Француске — Јову Поповићу.

7) да се за опсадну артиљерију коју су Французи оставили на Ловћену обезбиједи по 700 метака на топ од бездимног барута, јер су сада због недостатка муниције неупотребљиви;

8) Фабрика „Шнајдер“ је изјавила да Црној Гори може уступити 2 брдска топа, типа М. П., али без муниције, затим да за рачун Црне Горе може купити на Куби 3 брдске брзометне батерије (12 топова) кал. 75 мм, али опет без муниције; да има више топова за мустру, али без муниције; да је, даље, вољна ставити на располагање Црној Гори и три хаубице од 10¹/₂ см које немају нишана. Зато се тражи одобрење од Министарства војног Француске за куповину овог материјала и за фабрикацију муниције за ове топове. Ово би одобрење било потребно и за убудуће, како би фирма „Шнајдер“ могла примати и извршавати поручбине за црногорску војску. На крају је изражена нада црногорске владе „да ће се сразмјерно броју њезиних трупа свакога мјесеца до свршетка рата ставити на располагање њено довољна количина муниције“.¹⁵⁸

Радовић је о свему овоме редовно и детаљно обавјештавао црногорску владу, која је са своје стране ургирала да се овај материјал што прије упутити у Црну Гору. Али до отпреме прве пошиљке овог материјала дошло је тек у августу.

Но осим ратног материјала Црна Гора је за потребе своје војске тражила од француске војне интендантуре и извјесну количину намирница. Тако је крајем јуна тражено да се од хране која је у употреби код француске војске уступи црногорској војсци, за готов новац или на кредит, 5.000 квинтала брашна, 5.000 квинтала зоби и 1.000 квинтала ориза. Радовићу је савјетовано да ако војна администрација одобри кредит, тражи по могућности и веће количине, с тим да се труди да рок исплате буде што дужи.¹⁵⁹ Ова црногорска молба је повољно ријешена, па су тражене количине стављене на располагање црногорским представницима у Француској.¹⁶⁰

У исто вријеме је Радовићу савјетовано да набави 20.000 кг коже и да испита колике се количине конзерви од меса и по којој цијени могу набавити у Француској, и то оне које се употребљавају у српској војсци.¹⁶¹ Нешто касније, у августу, савјетовано је Радовићу да што је могуће прије купи 500.000 кг меса у конзервама.¹⁶² Радовићу је савјетовано да набављену робу упу-

¹⁵⁸ Исто, Париз, 12. јуна 1915, Ј. Поповић — Министарству иностраних дјела.

¹⁵⁹ Исто, ф. 171, Цетиње 8 (?) јула, Пламенац — Радовићу; ДАЦ, МИД, 1915, бр. 1061, Цетиње 13. VI 1915, Министарство војно, Главна интендантура бр. 19176 — Министарству иностраних дјела.

¹⁶⁰ ДАЦ, МИД 1915, бр. 1565, Париз 27. јула 1915, — генерални конзул — Министарству иностраних дјела.

¹⁶¹ ИИ, ф. 171, Цетиње 8 (?) јула 1915, Пламенац — Радовићу.

¹⁶² Исто, Цетиње августа 1915, Гатало — Радовићу.

ти до Сан Ђовани ди Медуа или до Бара.¹⁶³ А 9. августа (27. јуна) 1915. главни војни интендант Гатало упућује Радовићу следећи телеграм:

„Предузмите све могуће мјере да упутите одмах у Медову брашно, ориз и друге артикле купљене за Главну црногорску интендантуру. Имајте у виду да се у магацима интендантуре налази врло мала количина хране за војску, једва довољна до првог августа по ст. кал. Очекујемо ускоро пошиљку. Јави телеграфом.“¹⁶⁴

Тешку ситуацију Црне Горе илуструје и телеграм министра спољних послова П. Пламенца А. Радовићу: „Због оскудице у храни црногорска војска ће се морати растурити ако на вријеме не добије храну. Војска има хране до десетог августа. Упутите што прије пароброд са храном за Галипоље у Италији а такође. . . да пароброд са Малте са храном крене за Галипоље што пријед. Јавите ми одмах одлазак пароброда као и дан њиховог доласка у Италију. Пароброд са оружјем и муницијом упутите што прије у Солун. . . Добро би било да купите у Марсељу један реморкер за Бојану од сто педесет до двјеста педесет коњских снага, двјеста до триста тонелата, брзине десет до дванаест миља, који би тонуо 1 м до 1 м 60“.¹⁶⁵

Али основни проблем у цијелом овом послу снабдијевања Црне Горе је и даље био транспорт робе. Ступањем у рат Италија је преузела обавезу да њена флота прати црногорске транспорте. Али то је ишло са много тешкоћа. Бар је већ потпуно отпао као лука преко које би се могла снабдијевати Црна Гора, због активности непријатељске флоте. Друга лука у близини црногорских граница, коју је сада Црна Гора форсирала, била је Сан Ђовани ди Медуа, али је и она била угрожена од непријатељске флоте, па је било врло тешко наћи бродове који би пристали да долазе у ову луку. Трећа, и за савезнике и за приватне бродовласнике најприхватљивија лука, био је Солун. Али транспорт преко Солуна и Косовске Митровице, као што смо рекли, био је за Црну Гору најнеподеснији. Због тога је баш тих дана шеф војних слагалишта Црне Горе ком. И. Хајдуковић молио министра војног да се јави Андрији Радовићу у Париз да се набављени ратни материјал шаље у Медову, јер преко Солуна, Митровице и

¹⁶³ ДАЦ, МИД, 1915, бр. 1061, Цетиње 13. VI 1915, Министарство војно, Главна интендантура бр. 19176 — Министарству иностраних дјела.

¹⁶⁴ ИИ, ф. 171, Цетиње, 27. јула 1915, Гатало — Радовићу, Марсељ.

¹⁶⁵ Исто, Цетиње, августа 1915, Пламенац — Радовићу, Марсељ (телеграм примљен 7. августа).

Пећи тешко иде, пошто народ мора све да носи, а тамо се већ налази доста материјала који чека на пренос.¹⁶⁶

Ипак је Солун и даље остао главни пут за дотурање ратног материјала. Због тога је одлучено да се форсира изградња пута Пећ — Андријевица, о коме је иначе током рата много говорено. И Радовић се из Париза интересује за градњу овог пута. „Молим одговорите — телеграфишите он министру спољних послова — да ли је почео пут Пећ — Андријевица. Са колико радника и да ли се употребљавају заробљеници. Тражите потребне фондове и пожурите рад“.¹⁶⁷

Нешто касније министар спољних послова П. Пламенац је јавио Радовићу да инжињери мисле да ће овим путем аутомобили проћи почетком новембра. У исто вријеме он моли да погледа да ли би се у Француској могло наћи кредита за изградњу овог пута.¹⁶⁸ Из истих разлога је препоручивао изградњу овог пута и пуковник П. Пешић, онда начелник црногорске Врховне команде.¹⁶⁹

Радовић је форсирао и оправку пута Сан Ђовани ди Медуа — Скадар, како би њиме могли да саобраћају тешки теретни аутомобили и тако се нешто робе транспортује сухим, а нешто водом. У вези са тим он је питао да ли да од француске владе тражи камионе и бензин.¹⁷⁰

Тако су путеви снабдијевања Црне Горе водили преко Солуна и Сан Ђовани ди Медуа. Преко Солуна се транспортовао углавном ратни и други материјал, који је било теже набавити, а преко Сан Ђовани ди Медуа храна и друга роба, која се, ако дође до потапања брода, могла лакше надокнадити.

¹⁶⁶ Исто, ф. 175, Цетиње, 15. VII 1915, ком. И. Хајдуковић — Министарству војске.

Преко Солуна и Косовске Митровице снабдијевао се и француски одред колонијалне пјешадије, који се налазио на Цетињу. Али због раније наведених разлога то снабдијевање није ишло без тешкоћа. Тако Деларош Верне ургира 12. септембра 1915. да се материјал који је крајем јула стигао у Митровицу за овај одред што прије пребаци до Цетиња, јер је одред почео да оскудијева у свему. (ДАЦ, МИД, 1915, бр. 1737) сличну ургенцију је учинило француско посланство и 9. октобра 1915. (исто бр. 1889).

¹⁶⁷ ДАЦ, МИД 1915, бр. 1028, Париз 16. VI 1915, Радовић — министру иностраних дјела.

¹⁶⁸ ИИ, ф. 171, Цетиње, 9. августа 1915, Пламенац — Радовићу.

¹⁶⁹ Војноисторијски институт (ВИИ), фонд 3, кут. 68, ф. 1 док 2—42, л—3, Цетиње, 2. августа 1915; П. Пашић — министру војном, Ниш. „Талијани су одбили — пише он — пратити флотом до црногорске обале транспортне лађе натоварене храном и осталим потребама за црногорску војску, које чекају у Солуну, Бриндизију и Месини. Пошто у Црној Гори нема хране, то ће црногорска војска ускоро остати без хране и осталих потреба за рат и живот.“

Једино моћи ће се колико-толико осигурати снабдијевање ако се направи пут Пећ — Андријевица за колски саобраћај. Па зато молим да се с наше стране помогне изградња овог пута“.

¹⁷⁰ ИИ, ф. 171, А. Радовић 20. јула 1915 — Министарству иностраних дјела.

Због свега тога је било много теже обезбиједити превозе до Сан Ђовани ди Медуа него до Солуна, па је Радовић уложио много труда, не само да се обезбиједи пратња него и да пронађе бродове за транспорт хране и другог материјала до Сан Ђовани ди Медуа. Као што је речено, постојао је споразум да Италија обезбјеђује пратњу транспорта, а Француска да сноси трошкове ових транспорта. Француске власти нијесу жељеле да дају готов новац Црној Гори, односно њеним представницима, већ су оне директно плаћале трошкове транспорта једном предузећу (Дикјара), са којим су склопиле уговор да за потребе Црне Горе организује превоз најмање седам хиљада тона разне робе, ма одакле долазила. По уговору, ово предузеће је имало право да тражи од француске владе одштету за све оно што је превезло мање од седам хиљада тона. Предузеће се није противило да се неки транспорти врше на његов рачун средствима које обезбиједи и саме црногорске власти. Али се црногорска влада није тиме користила, па бродове није ангажовала на рачун предузећа, већ их је сама плаћала. Због тога је Радовић касније ургирао да му се пошаљу признанице за све такве случајеве како би предузеће рефундирало тај износ црногорској влади, јер је у сваком случају, по уговору, Француска обавезна да му га исплати.¹⁷¹

Радовић је желио да и сада предузеће *Дикјара* организује транспорт робе која се припремала у Марсељу, како би Француска платила подвоз и осигурање робе и пароброда, зато је био у контакту са овим предузећем и молио да се интервенише код француских поморских власти да нареди *Дикјари* да се споразумије са њим о транспорту око хиљаду и двеста тона робе из Марсеља до Сан Ђовани ди Медуа.¹⁷² Радовић је последице много напора успио да изнајми грчки брод „Хелени“.¹⁷³ Ово је у исто вријеме посљедњи брод чије је плаћање, према уговору са *Дикјаром*, била обавезна да сноси Француска, јер је ускоро, у августу 1915, дошло до раскида уговора, па је предузеће направило обрачун за бродове које је оно или црногорска влада било ангажовало. Према том обрачуну, у времену од фебруара до августа 1915. дванаест бродова је превезло за потребе Црне Горе 7,555.855 кг робе уз цијену од 742,398,50 франака.¹⁷⁴

Поред рада око обезбјеђења пратње транспорта и изнајмљивања брода, јул мјесец 1915. године је прошао у тражењу, набавци, пријему и припремама за отпрему купљене и добијене робе. С обзиром на то да је имао пуно посла око свега тога, Радовић је тражио да му се поред поручника Вуксановића, који није знао

¹⁷¹ Исто, ф. 165, Рим, 11. октобра 1915, 13. октобра 1915; 18. октобра 1915; 19. октобра 1915; 23. октобра 1915; 25. октобра 1915.

¹⁷² Исто, бр. 171, Париз, 24. јула 1915, Радовић — ?

¹⁷³ Исто, Париз, 6. августа 1915, Радовић — Министарству иностраних дјела.

¹⁷⁴ Исто, ф. 165.

француски језик, додијели још и Павле Матановић, који је говорио француски. Овој Радовићевој молби је удовољено.¹⁷⁵

Поред осталог, Радовић се трудио током јула да набави нешто коже, коју су стално тражили из Црне Горе. Тако је у Хавру купљено око 7.000 кг коже, коју је иначе било врло тешко наћи.¹⁷⁶ Зато је Радовић препоручио да се ова кожа шаље за Солун, а не на Сан Ђовани ди Медуа, бојећи се да је непријатељска флота не потопи. У исто вријеме препоручује да се од ње праве опанци у Пећи.¹⁷⁷

Овог мјесеца је и француски министар војни одобрио израду 20.000 униформи за црногорску војску, па је одмах отпочето са њеним шивењем.¹⁷⁸

Ради убрзања отпреме разне робе у Црну Гору, отпутовао је почетком јула из Париза у Марсељ црногорски генерални конзул Брине. Он је овом приликом посјетио многе званичне личности и захвалио им на услугама које су учинили Црној Гори. Посебно је молио да се убрза шиљање медикамената у Црну Гору. У свом извјештају Брине каже да је код свих ових личности примијетио живу симпатију према Црној Гори и добру вољу да се омогуће послови у вези са Црном Гором.¹⁷⁹

Нешто касније за Марсељ је отпутовао и А. Радовић, ради пријема и отпреме извјесног материјала за Црну Гору. Са њим су били поручник Вуксановић и П. Матановић. Прије доласка у Марсељ они су били код „Шнајдера“ у Крезеу да прегледају брдску батерију коју је уступила Француска и да се интересују за други материјал. Као што смо видјели, фабрика „Шнајдер“ је раније била понудила да са Кубе набави за Црну Гору три брдске и једну пољску батерију, али пошто су биле врло скупе а без муниције, Радовић је одбио ову понуду. Али он се заинтересовао за шест брдских батерија („Данглис“) на које је наишао овог пута у Крезеу. Оне су биле већ полуизрађене и биле су намијењене Перуу. Директор му је изјавио да у року од три мјесеца може предати двије батерије, а потом сваке недјеље по једну, и да то не би ометало производњу за Француску и савезнике. У вези са овим је писано Главној дирекцији друштва и тражен је одговор. Радовић је писао у свом извјештају да ако би добила ове топове, Црна Гора би била онда наоружана најбољим брдским батерија-

¹⁷⁵ Исто, ф. 171, Радовић 17/4 јула 1915. — министру иностраних дјела; ДАЦ, МИД, 1915, бр. 1276, Цетиње, 9. VII 1915, Министарство иностраних дјела — А. Радовићу.

¹⁷⁶ ДАЦ, МИД, 1915, бр. 1563. Париз, 27. јула 1915, генерални конзул — Министарству иностраних дјела.

¹⁷⁷ ИИ, ф. 87, Марсељ 29. (11. август) VII 1915., Радовић — министру војном, Цетиње.

¹⁷⁸ ДАЦ, МИД, 1915, бр. 1563, Париз 26. јула 1915, генерални конзул — Министарство иностраних дјела.

¹⁷⁹ Исто, бр. 1151, Париз, 7. јула 1915, исти — истоме.

ма. Остала потраживања, о којима је раније било ријечи, нијесу се могла реализовати.¹⁸⁰

Тако је за сада Радовић, односно Црна Гора, могла да рачуна сигурно само са оним ратним материјалом који је почетком јуна понудила француска влада. К томе се успјело добити још 400 граната и 400 шрапнела са бездимним барутом за топове од 155 мм, које су Французи били оставили на Ловћену,¹⁸¹ као и одобрење за израду метака за добијене њемачке пушке, јер је на сваку од њих било само по 200 метака. То је, наравно, било доста скромно у односу на захтјеве и потребе црногорске војске, а осим тога и то је споро испоручивано и отпремано.

Чим су стигли у Марсељ, Радовић, Вуксановић и Матановић приступили су организацији утовара и отпреме материјала за Црну Гору. Прво је десетог августа 1915. отпремљен из Марсеља за Сан Ђовани ди Медуа грчки пароброд „Хелени“ са око 800 тона хране. Јављајући о томе министру спољних послова на Цетиње, Радовић је молио да се код италијанских власти предузму потребне мјере ради сигурности пловидбе овог брода, као и извјесне олакшице, јер је према италијанском указу о блокади Јадранског мора од 6. јуна 1915. сваки брод приликом уласка у Јадранско море морао да сврати у Галиполи а у повратку у Бари. Усљед бојазни од авиона и аустријских лађа, капетан пароброда „Хелени“ је категорички тражио да сврати у Валону, а не у Бари. Радовић је молио да се издјејствује код италијанске владе да сви бродови који иду за Сан Ђовани ди Медуа у повратку свраћају у Валону. Ради веће сигурности пловидбе брод „Хелени“ је био снабђевен лажним документима.¹⁸²

Пошто је брод „Хелени“ требало да пристане у Галиполи у Италији, а ту се већ налазио италијански брод „Аурора“ са девет стотина бала шињела и око 200 тона хране, коју је са Малте требало да превезе за Сан Ђовани ди Медуа, Радовић је предлагао да се шињели, ради веће сигурности, упуте преко Солуна, а храна са бродова „Хелени“ и „Аурора“ да се прекрца на један грчки брод и упуту у Сан Ђовани ди Медуа.¹⁸³

Овај Радовићев предлог није прихваћен, јер прекрцавање кошта много, а готово је и немогуће било наћи у Грчкој брод који би пристао да плови Јадраном, па је наређено да се оба брода упу-

¹⁸⁰ ИИ, ф. 171, Париз, 4. августа 1915, Радовић — министру војном, Цетиње.

¹⁸¹ Исто, 175, Цетиње, 14. VII 1915, Министарство војно, Цетиње — начелнику штаба Врховне команде П. Пешићу.

¹⁸² Исто, бр. 171, Париз, 6. августа 1915, Радовић — Министарству иностраних дјела. На брод је укрцана следећа роба: 300.020 кг зоби; 436.800 кг брашна, 100.000 кг ориза; 12.010 кг кокса и 40.000 кг угља. Кокс је био за француско посланство на Цетињу, као и 6 сандука конзерви (ДАЦ, МИД, 1915, бр. 1629, Марсељ, 10. август 1915, ген. конзул — Мин. ин. дјела, II 171, Марсељ, 12. VIII 1915, Радовић — Мин. ин. дјела.

¹⁸³ Исто, 8. августа 1915, исти — истоме.

те у Сан Ђовани ди Медуа, гдје ће бити одмах искрцани. Напомиње се да за ове бродове нема опасности, јер ће их пратити ратна флота.¹⁸⁴

Тако је брод „Хелени“ продужио за Сан Ђовани ди Медуа, гдје је срећно искрцан 9 (22) августа.¹⁸⁵

Као што смо видјели, не мала брига за Црну Гору била је транспортовање ове робе, која је искрцавана у Сан Ђовани ди Медуа, до Црне Горе. Зато је Радовићу било препоручено да набави један реморкер, али је то било врло тешко урадити, па је предлагао да купи бензинске моторе, који би се могли монтирати на лађе. Поново му је речено да тражи реморкер, а у исто вријеме му се одобрава да купи бензинске моторе према својој увиђавности.¹⁸⁶

Ратни материјал је упућиван за Солун. Прва пошиљка је отпремљена 11. августа бродом »Memphis«. У овој пошиљци је било 39 митраљеза »Colt« са 2,006.200 метака,¹⁸⁷ као и 7.000 кг коже.¹⁸⁸ Као што се види, прихваћена је француска понуда за митраљезе »Colt«, јер је у Енглеској било немогуће набавити митраљезе система „Максим“, али, придржавајући се наредби са Цетиња, узето је на сваки митраљез по 50.000 метака, а не по 100.000 како су то Французи нудили. Један митраљез су задржали да се према њему израде потребни штитови, којих није било, јер француска војска онда није употребљавала штитове на митраљезима.¹⁸⁹

Ускоро последије отпреме ове пошиљке хране и ратног материјала, 10. односно 11. августа, Радовић је отишао за Тарб, у јужну Француску, ради прегледа топова система „Круп“, које је такође француска влада уступила Црној Гори. Вуксановић и Матановић су даље остали у Марсељу да се старају о отпреми осталог ратног материјала који је такође био припремљен за транспорт. Тако су 22. августа 1915. послали за Солун руским бродом „Козак Козма Кручков“ сљедећи ратни материјал: 5.200 њемачких пушака; 2.805 бајонета и 500.000 метака за пушке; једну спорометну брдску батерију (4 комада), модел 1892 75 мм, са 2.000 метака и другим потребним прибором; једну брзометну брдску батерију (4 топа), модел М. Р., система „Данглис“, 75 мм, са 2.000 метака и опремом.¹⁹⁰ За отпрему је било спремно и 400 шрапне-

¹⁸⁴ Исто, 10. августа 1915, Пламенац — Радовићу.

¹⁸⁵ Исто, ф. 87, Париз, 1/14. септембра 1915. А. Радовић — министру војном.

¹⁸⁶ Исто, ф. 171, 8. и 10. августа 1915, Пламенац — Радовићу.

¹⁸⁷ Исто, ф. 87, Марсељ, 29. јула (11. августа) 1915, А. Радовић — Министарству војном.

¹⁸⁸ Исто, ф. 171, Марсељ, 11. августа 1915, Радовић — Гаталу. Касније ће послати још 13.000 кг коже.

¹⁸⁹ Исто, ф. 87, Марсељ, 29. јула (11. августа) 1915, А. Радовић — министру војном.

¹⁹⁰ Исто, ф. 175, Марсељ, 9/22. августа 1915, Пор. Вуксановић — Министарству војном.

ла и 400 граната за француске топове кал. 155 мм на Ловћену, али они нијесу послати, јер се очекивало наређење камо да се упуте, пошто их је било незгодно упућивати преко Солуна због удаљености, па се чекала прилика да се пошаљу преко Сан Ђовани ди Медиа.¹⁹¹

С обзиром на то да црногорска војска није била упозната са топовима који су упућени у Црну Гору, Радовић је израдио да један инжињер фабрике из Крезоза дође у Црну Гору и обучи црногорске артиљерце. Овај инжињер је претходно отпутовао у фабрику оружја у Ст. Етјен, да се упозна са руковањем митраљезом Colt, како би могао црногорске војнике обучити у руковању и овим оружјем.¹⁹² Инжињер Фише је ускоро отпутовао преко Солуна за Црну Гору носећи са собом сва правила о употреби ових оружја. Црногорски делегат из Митровице, инжињер Жугић, јавио је министру војном да је овај инжињер стигао у Митровицу, а 25. VIII (7. септембра) 1915. јавља да је кренуо за Цетиње. Овим истим писмом он јавља да је митраљешки материјал већ стигао у Митровицу у потпуном реду, а да артиљеријски материјал очекује кроз који дан. Моли да се упуте неколика способнија официра да овај материјал приме и допрате до Пећи или неког другог мјеста. Наглашава да су путеви врло слаби и да се при преносу појављују несавладљиве тешкоће.¹⁹³

Радовић је са својом екипом радио на набавци и припреми новог ратног и другог материјала за отпрему у Црну Гору. Са једном фабриком у Ст. Етјену били су погодили израду фишеклија и њихових резервних дијелова за митраљезе „Максим“, што су били узалуд покушали да набаве у Енглеској. Као што смо видјели, у Тарбу су се налазиле на оправци двије батерије топова, система „Круп“, које су уступљене Црној Гори. Тамо је ишао Радовић, а касније и Вуксановић и Матановић, који су извршили пробу ових топова, са којима ће се уступити и по 1.000 метака на топ.¹⁹⁴

Осим тога, Радовић је поново ишао у Крезоз, јер су у француском Министарству војном били рекли да се за Црну Гору може учинити свака наруџбина која не би ометала извршење поруџбина француске владе. Као што смо видјели, у Крезозу су били рекли да могу извршити црногорску поруџбину без штете за француске поруџбине, али накнадно су јавили да усљед нових наруџбина не могу за Црну Гору израдити брдске батерије о којима је било ријечи.¹⁹⁵

¹⁹¹ Исто, ф. 87, Марсељ, 12/25. августа 1915, Пор. Вуксановић — бриг. Божовићу, министру војном.

¹⁹² Исто, Марсељ, 2/15. августа 1915. А. Радовић — министру војном.

¹⁹³ Исто, Митровица, 25. VIII 1915, Инж. Жугић — министру војном.

¹⁹⁴ Исто, Марсељ 12/25. августа 1915, пор. Вуксановић — бриг. Божовићу, министру војном.

¹⁹⁵ Исто, Марсељ, 2/15. август 1915, А, Радовић — министру војном.

Поред тога, Радовићу су током љета стизале са Цетиња наруџбине за разни материјал. Тако П. Пламенац пита Радовића да ли се може набавити и по којој цијени: 16.000 кг вазалина за мазање оружја; 3.000 кг кучине за чишћење оружја; 3.500 кг компресорског уља за топове; 1.000 кашета петролеума и др.¹⁹⁶

Нешто касније Министарство унутрашњих послова јавља Радовићу да за одјељење народне привреде набави 20.000 кг плавог камена и 3.000 кг. сумпорног праха за прскање лоза.¹⁹⁷ Затим да се набаве потребне справе и хемикалије без којих се рад у хемијској лабораторији не може вршити.¹⁹⁸

Почетком августа му јављају да купи кокс за сљедећу зиму,¹⁹⁹ а нешто касније да испита могућност набавке 8 милиона метака за турску пушку маузерку, а за московку 16 милиона.²⁰⁰ Даље му је јављено да набави потребне количине бензина,²⁰¹ а 9. септембра (27. августа) 1915. министар војни је писао Радовићу да је на основу предлога Врховне команде министра унутрашњих послова и одобрења Министарског савјета ријешено: да се за реконструкцију телеграфско-телефонских линија у земљи поручи из иностранства нужан телеграфско-телефонски материјал који се наводи у приложеном списку Врховне команде КАИ број 5385.

„У ту сврху одредио сам г. инжињера М. Димитријевића, референта артиљ.—инжињ. одјељења Врховне команде, да у споразуму са вама најхитније добави и овамо одмах спроведе што више поменутог материјала, који се може тамо наћи, а који је тако рећи свуда једнак, као жица и др.“²⁰²

Радовић је био задовољан резултатима свога рада, па је 14. септембра 1915. год. поднио министру војном један врло опширан извјештај у коме је извршио рекапитулацију свега онога што је

¹⁹⁶ Исто, ф. 171, Цетиње, 19. јула 1915, Пламенац — Радовићу.

¹⁹⁷ Исто, Цетиње, 23. јула 1915.

¹⁹⁸ Исто, 4. јула 1915. Радовић је предузео извјесне кораке да се горњи материјал набави код појединих трговачких кућа у Паризу.

¹⁹⁹ Исто, Цетиње, 5. августа 1915, Поповић — Радовићу.

²⁰⁰ Исто, ф. 175, Цетиње, 26. VIII 1915, Министарство војно — Министарству иностраних дјела.

Муницију за турску пушку је било тешко наћи. Једино је за то постојала могућност у Белгији, али су тамо тражили замјену и то за сваких 1.000 метака једну турску пушку; уз то су уступали још милион метака по цијени од 240 франака за 1.000 метака, што је било скупо и неприхватљиво за Црну Гору. (Исто, 25. VIII 1915, Радовић — Министарству ин. дјела). И касније се око ових метака води преписка. На крају је Радовић јавио да није успио да наручи ове метке, премда је молио и руског делегата да пита фабрике у Америци које раде за Русију да ли могу израдити тражене метке и за Црну Гору (Исто, ф. 165, Цетиње, 6. октобра 1915, Мијушковић — Радовићу; Рим, 11. октобра 1915, Радовић — министру иностраних дјела).

²⁰¹ ИИ, ф. 171, Париз, 21. август 1915, Радовић — Гаталу.

²⁰² Исто, ф. 165, Цетиње, 27. августа 1915, министар војни — А. Радовићу, Париз.

до тада урадио и што има изгледа да се уради. Пошто је извијестио о ратном материјалу који је упућен, пише о ратном материјалу који је спреман за шаљање: „а) кроз који дан упутићемо из Марсеља осам брзометних пољских топова крупних, калибар 7,7 см, са свим припадностима које имају француске батерије и са по хиљаду метака на топ, и то пола граната, а пола шрапнела; б) шаљемо и резервне дијелове за реденике митраљеза „Максим“ као и реденике — надам се око пет стотина; в) са пушкама нијесу послати каиши, те се то чини овом приликом, а тако шаљемо и прибор за пушке; г) за осам стотина метака дугачких за топове француске калибар 155 мм не добих још никаквог одговора гдје да их шаљем“.

Затим се наводи „Материјал ратни ових дана обећан“:

- а) Поред свега горе наведеног припремају се још осам пољских брзометних топова крупних са муницијом и свим припадностима као први. . . и надам се да ћемо их послати кроз 15 дана. . .
- б) За пушке „Маузер“ припремају се четири милиона фишека и надам се да ћемо послати пола милиона фишека, ако не и цио милион, до 15 дана.
- в) 1. Актom од 12. септембра по новом дали су нам и двадесет хиљада метака за топове крупове од 7,5 и то пола граната, а пола шрапнела. . .
  2. наређено је Шнајдеру да припреми двије хиљаде метака (пола граната, а пола шрапнела) за брзометне брдске топове за које су већ послали с истима 2.000 граната.
  3. За четири хаубице: 2 од 105 мм а 2 до 120 мм брзометне. . . одобрено је да нам се даду по хиљаду метака на цијев. . . Тако можемо купити код Шнајдера један брзометни топ од калибра 120 м/м, дугачак 28 калибра, модел као и горе речени.
  4. Осим тога наређено је Шнајдеру да види за колико би времена могли уредити оне шест брзометних брдских батерија које је био наручио Перу, па ће ми дати одговор. Радим све што могу дако и то добијемо“.

„Као што видите — каже даље Радовић — вриједност датог нам материјала ових дана одвећ је велика и прелази два и по милиона франака, к чему се има додати дозвола да купимо: 2 брдска брзометна топа, 4 брзометне хаубице и 1 брзометни опсадни топ.

Узмите у обзир — подвлачи Радовић — да се све ово догађа кад је Енглеска ставила вето на давање Црној Гори кредите од десет милиона и кад ми је директор Мин. ин. дјела Француске казао да ми се не може дати новца за куповице докле Енглеска не дигне свој вето.

Сматрајући да је то привремено, поред свега тога продужио сам да тражим у Министарству војном све што нам треба и то

идући од једне канцеларије до друге и описујући сваком директору наше тешко стање“.

Радовић поново подвлачи да је вриједност тога наново уступљеног материјала преко два и по милиона франака, а раније уступљени „данас представља вриједност од четири милиона франака, а по свој прилици неће нам га урачунати ни за два и по милиона, јер у њ улази и материјал узет Нијемцима“.

Муницију за пушке маузерке и московке каже да је врло тешко наћи, а с друге стране да су цијене огромно скочиле.

„Телеграфски и телефонски материјал. Као што сам имао част већ јавити вам, тражио сам да нам се уступи сав онај материјал који је означен у вашем писму од 29. јула. Званичног одговора још нијесам добио, али директор инжињерства ми је обећао да ће нам уступити све што имају од траженог материјала, а остатак ће дати изградити“. Уз то је тражио још разних оптичких справа и другог материјала.

Обавјештавајући о набавкама за војну интендантуру Радовић прво наводи добијених хиљаду сто тона хране, па затим каже:

„2) осим тога успио сам те се раде двадесет хиљада нових униформи (гаћа и блуза) од свите каки и оне ће бити убрзо послате преко Солуна. Ове се униформе раде према мустри коју ми је дала интендантура;

3) Ових дана уступили су нам на кредит: сланине милион кила, меса у конзерви четири стотине хиљада кила, кокса четири стотине хиљада кила, бензина двјеста хиљада кила, масти за аутомобиле петнаест хиљада кила и петролеја петнаест хиљада кашета“.

Радовић истиче да је вриједност тога материјала око 3,650.000 франака. „К овоме — каже он даље — још ће се придати око два милиона франака ако успијем да нам уступе: кошуље, гаће, чарапе, декице, торбице и шољице за педесет хиљада људи. Из овог ћете видјети колики је успјех постигнут код Француза“. Ако се свему томе дода вриједност оружја које је у изгледу да се добије, онда ће кредит од десет милиона бити исцрплен.

„К свему овоме би требало додати — каже Радовић — што су Французи за нас учинили у економском погледу овог рата прије ове моје мисије. У одијелу дали су нам око три милиона франака, у новцу и храни милион франака, а за транспорте око милион франака, дакле у све пет милиона франака“. Радовић уза све то подвлачи и чињеницу да све набавља од француске војне интендантуре по много нижим цијенама него код приватних трговачких кућа, што омогућава да се за исти новац набаве веће количине разне робе.

„Услед овога — закључује Радовић — препоручујем вам да будете особито љубазни са Французима, јер заиста су према

нама предусретљиви и то онда кад нам Енглеска чини свакојаке сметње, а да и не говоримо о Италији“.²⁰³

Током септембра 1915. године вршена је набавка, примање и отпремање једног дијела материјала и робе о коме Радовић говори у горе цитираном акту. С обзиром на то да није било магацина, роба је складиштена на самом пристаништу и чувана прекривена церадама. Али је са отпремањем ишло доста споро. 16. септембра једним руским бродом послато је за Солун само шест сандука материјала за митраљеске пантљике.²⁰⁴

Двадесет четвртог септембра из Марсеља је испловио, последије дугог натезања, и брод »Achileus« са намирницама и другом робом, са циљем да их истовари у Сан Ђовани ди Медуа. На њега је утоварена следећа роба: 1) кукуруза 100 тона;* 2) брашна 200 тона;* 3) брашна 70 тона; 4) овса 190 тона; 5) петролеја 1.000 сандука; 6) тешког уља [?]; 7) петролеја 94 бурета; 8) уља за подмазивање дизел-мотора 10 бачава; 9) уља за подмазивање аутомобила 40 сандука; 10) мазива за ауто 36 сандука; 11) угља [?]; 12) меса у конзервама 500 квинтала; 13) сланине 230 сандука; 14) бензина 200 сандука; 15) кокса 1227 врећа.

Осим овога, на брод је била укрцана и роба приватних трговаца: Лаиновића 20 тона ориза и Стругара 12 сандука конца, крема, шевроа, коле и сл. и 31 бала коже.²⁰⁵ Због опрезности брод је требало да има лажна документа као да иде за Драч и вози робу за Албанију.²⁰⁶ Трговац Лаиновић је пратио брод, с тим што му је обећано да ће му остатак робе, од око 60 тона, бити упућен следећим бродом. Брод се задржао у Голиполију, јер је Радовић јавио да ту сачека његове даље инструкције.²⁰⁷ Одатле је 7. октобра отпловио за Валону.²⁰⁸

Поручник Вуксановић, који је остао у Марсељу да прима и отпрема материјал, редовно је извјештавао Радовића о свом послу. Тако је писмом од 5. октобра јављено да је материјал за двије брзометне пољске крупове батерије од 77 мм потпуно готов за шиљање, осим неких ситница које су такође тражили од војног слагалишта у Марсељу. Друге двије батерије (8 топова) још

²⁰³ Исто, ф. 87, Париз, 1/14. септембра 1915, А. Радовић — министру војном М. Божовићу — Писмо је завршено 8/21. септембра.

²⁰⁴ Исто, ф. 175, Марсељ, 3/16 септембра 1915, пор. Вуксановић — ком. И. Хајдуковићу. У овом акту Вуксановић обећава да ће послати још двије пољске батерије. Каже, такође, да ће послати 20.000 метака за турске топове, али без чаурица, јер се могу наћи у Црној Гори, као и 4.000.000 метака за већ послате њемачке пушке.

* Ово је био дар Лондона. Уз ово још и 18.000 франака за транспорт ове робе.

²⁰⁵ ИИ, ф. 165, Марсељ, 29. септембра 1915, генерални конзул у Марсељу — А. Радовићу; ДАЦ, МИД, 1915, бр. 2097, 2098.

²⁰⁶ Исто.

²⁰⁷ Исто, Марсељ, 5. октобра 1915, генерални конзул — Радовићу, Париз.

²⁰⁸ Исто, ф. 167, Марсељ, 7. октобра 1915, исти — истоме.

није био примио па је писао у Тарб, интересујући се о томе. Такође је било стигло у Марсељ 20.000 шрапнела и граната за топове од 75 мм, а од раније се ту налазило 450 сандука муниције. Француско Министарство војно му је јавило да је упућено за Марсељ 400.680 метака за њемачке пушке од тражених 4.000.000 метака. Обавјештава га да се и униформе раде и да ће бити готове до 20. октобра. Преговарао је и за куповину једног брода од 130 тона. Молио је Радовића да наручи двије машине за прављење топовских метака.²⁰⁹

Као што се види, са пријемом и одашиљањем материјала ишло је много спорије но што су се то раније надали и извјештавали Радовић и Вуксановић, тако да је у Црну Гору стизало врло мало хране и ратног материјала, а стање је било веома тешко. Због тога је током септембра поново покренуто питање зајма код савезника. Направљен је нов предрачун потреба за војску и војне потребе, који је био мањи него онај ранији, јер су неке суме из ранијег предрачуна редуциране а неке потпуно изостављене, али су, истина, и нове унесене. Дошло је и до двије значајне измјене. Прва је у вези с бројем војске. У ранијем захтјеву је рачунато за 50.000 а у новом са 45.000 војника, јер су сада узети у обзир само војници на фронту, а не и коморске чете и позадина, који су у први предрачун ушли. Друга разлика је у суми за изградњу путева, које раније није постојало, јер се сматрало да то не треба. Тако је нови захтјев износио 21,448.750 фр., и то:

I Набавке санитетског материјала	1.271.750 фр.
II Набавке за војску	7.857.000 "
III Издржавање пребјеглих породица	1.500.000 "
IV Градња путева	3,420.000 "
V Дуг од реквизиције	7,400.000 фр. ²¹⁰

Овај нови захтјев је предат представницима великих сила на Цетињу, а упућен је и А. Радовићу како би и он са своје стране порадио на добијању овог зајма, „да сву своју умјешност и предумимљивост уложите за остварење овог нама тако потребног зајма“, како му је писао предсједник владе Ј. Вукотић. Касније се влада често интересује код Радовића за овај зајам. Он је крајем октобра писао да од зајма још нема ништа, и да би требало да га препоручи Русија.²¹¹ Ипак, захтјев није био одбачен, па Радовић тражи да се одреди докад би овај кредит подмирио војне потребе Црне Горе.²¹² Одговорено му је да би те потребе биле подмирене за шест мјесеци.²¹³ Али рјешавање овог захтјева се

²⁰⁹ Исто, ф. 165, Марсељ, 5. октобра 1915, пор. Вуксановић — Радовићу.

²¹⁰ Исто, Цетиње, 4. септембра 1915. бр. 7792, Министарство финансија — Министарству иностраних дјела.

²¹¹ Исто, Рим, бр. 1055 Радовић — Министарству иностраних дјела.

²¹² Исто, Рим, 18. октобра 1915, Радовић — Министарству финансија.

²¹³ Исто, Цетиње, 20. октобар 1915, Мијушковић — Радовићу.

отезало, па никада није ни ријешено у цјелини, а потребе Црне Горе су биле велике и хитне. Министар финансија Мијушковић, препоручујући Радовићу да се што боље ангажује око овог зајма, овако описује ситуацију Црне Горе:

„Једну ти напомену морам учинити: да ми ове године не можемо ништа учинити с увозом хране и за војску и за народ, ако нас не буду хтјели у томе реално помоћи савезници, на име, ако не даду пратњу парним бродовима до Медове. Сви други кораци и мјере да се осигурају транспорти до Валоне, учиниће нам више штете него користи. Укрцавања, раскрцавања, крађе, велики трошкови утростручиће се, што све чини да ћемо само муке умножити и запослити се око нечега, а без реалних резултата.

„Молим ти се, куми и моли дако би се смиловали, те то наше црквице предали нам у Медови. Моје је дубоко увјерење ако се то не успије израдити, ми ни од каквих других мјера немамо користи и нећу претјерати ако речем да се налазимо пред неизбјежном опасношћу од глади, а тад знате шта може доћи.“²¹⁴

Дакле, основно питање је и даље било да се храна и материјал, које су давали савезници, а посебно Француска, пребаци до Црне Горе, јер ма колико да је био велики успјех Радовићеве мисије у Француској, то није имало никакав практични значај ако су материјал и храна остајали у Марсељу, Малти, Голиполију, Солуну или Валони. Прије свега, било је тешко наћи бродове који ће пловити до Сан Ђовани ди Медуа, јер су се власници и посада плашили бомбардовања. А затим, сада је Валона била одређена да се у њој искрцава роба за Црну Гору, јер Италијани нијесу хтјели да прате црногорске транспорте, што је још више отежавало снабдијевање Црне Горе. Зато су сада напори били усмјерени на то да се пронађу бродови за транспорт материјала и хране и да се обезбиједи њихова пратња до Сан Ђовани ди Медуа.

Радовић је у том погледу предузимао многе кораке. Поред тога, ангажовао је у вези с тим и руског амбасадора у Паризу, који му је савјетовао да црногорска влада предузме кораке да се Русија и Француска споразумију „како би се француска морнарица и даље бавила нашим транспортима у погледу финансијском, а и у питању протекције дјејствовати на Италију уколико је могуће“.²¹⁵ Наравно, црногорска влада је предузимала тако рећи свакодневно кораке у том смислу код представника великих сила на Цетињу, али без много успјеха. С обзиром на то да је Италија сада играла врло значајну улогу у пратњи и обезбјеђењу транспорта за Црну Гору, Радовић је предлагао да се и тамо

²¹⁴ Исто, Цетиње, 12. IX 1915, Мијушковић, мин. финансија — А. Радовићу.

²¹⁵ Исто, ф. 171, Париз, 24. августа 1915, Радовић — министру иностраних дјела.

упути један делегат, указујући на корисно искуство свога рада у Паризу, тј. на непосредне и свакодневне контакте не само са министрима него, прије свега, са разним начелницима и другим чиновницима. Зато предлаже да он сам отпутује у Рим и регулише питање протекције бродова који возе робу и материјал за Црну Гору. „Тако поред осталог — каже Радовић — ја бих могао да се бринем о свим транспортима морем за Црну Гору и да дајем инструкције делегатима у Солуну, Риму и осталима... Централизација ових служби неопходна и са секретаром Павлом Матановићем могао бих дириговати чинећи све могуће да вам потребна роба буде упућена у Медову, Драч и Митровицу.“²¹⁶ И заиста, Радовић је 6. октобра отпутовао из Париза у Италију. Са њим је отпутовао и Павле Матановић.²¹⁷ Он је у Риму посјетио министра морнарице и друге личности и неуморно радио на обезбјеђењу црногорских транспорта од Галиполија до Валоне и одавде до Сан Ђовани ди Медуа.²¹⁸ Бродови који су превозили храну и други материјал за Црну Гору били су углавном грчки, јер је Радовић избјегавао да ангажује савезничке бродове због веће опасности од непријатељске флоте. Тако, када је један црногорски трговац понудио да на једном италијанском броду, који је ангажовао за превоз робе из Марсеља, превезе и двије стотине тона државне робе, Радовић се захвалио, изјављујући да се државна роба не може товарити на бродове који нијесу неутрални.²¹⁹ Али било је тешкоћа и око ангажовања грчких бродова. Прије свега због тога што су сви грчки бродови били реквирирани од државе, па је за изнајмљивање требало увијек добити одобрење грчке владе. То је ишло преко грчког конзула у Марсељу, што је захтијевало времена.²²⁰ С друге стране, особље бродова се плашило да иде даље од Галиполија или Валоне. Тако, нпр., Радовић јавља 10. октобра из Рима да је персонал пароброда „Аурора“ одбио да иде у Валону, па је француски адмиралитет наредио да се сва роба истовари у Галиполију, у један магазин који је био изнајмљен за мјесец дана.²²¹ Ипак, већина бродова је ишла до Валоне, али је настао проблем кад је требало продужити до Сан Ђовани ди Медуа. Било је бродова који су, и поред погодбе да возе до Сан Ђовани ди Медуа, долазили само до Валоне и ту отказивали даље

²¹⁶ Исто, ф. 165, Париз, 30. септембра 1915, Радовић — министру иностраних дјела.

²¹⁷ Исто, Марсељ, 5. октобра 1915, генерални конзул — Радовићу, Париз.

²¹⁸ О томе је Радовић редовно обавјештавао Цетиње, о чему постоји обимна преписка, коју ми овдје нећемо користити, јер Радовићева активност у Италији прелази оквире овог рада.

²¹⁹ ИИ, ф. 165, Марсељ, 19. октобра 1915, Луцати — Радовићу Рим; Рим, 20. октобра 1915, Радовић — Луцатију.

²²⁰ Исто, Марсељ, 1. октобра 1915, Луцати — Радовићу.

²²¹ Исто, Рим, 10. октобра 1915, Радовић — министру иностраних дјела.

путовање.²²² Зато је Радовић интервенисао код италијанских власти да ове бродове просто натјерају да отплове за Сан Ђовани ди Медуа. С друге стране, он је интервенисао и код грчког посланика у Риму за посредовање. Ове Радовићеве интервенције имале су успјеха, јер је италијанско Министарство морнарице наредило да грчки пароброди пођу на означена мјеста, пошто им се не може дозволити да даље остану у Валони, нити да са товаром изађу из Јадранског мора. Такође је и грчки посланик, по наредби своје владе, интервенисао да се бродови управљају по наредбама италијанске флоте, јер ће у противном бити секвестирани.²²³ Осим тога, Радовић је инсистирао код италијанских власти да њихови торпиљери и подморнице врше извиђање у правцу Сан Ђовани ди Медуа, па да онда ноћу бродови преносе робу до ове луке, јер изгледа није било могуће издјејствовати да италијанске ратне лађе непосредно прате транспорте.²²⁴ У Валони је вршено прекрцавање робе са већих на мање бродове и лађе. Тако се брод *Achileus*, који је из Марсеља кренуо 24. септембра, крајем октобра још увијек налазио у Валони, неискрцан. Истина, било је почело прекрцавање са њега на мање лађе, али је то обустављено и инсистирао да иде до Сан Ђовани ди Медуа, јер је до те луке роба била осигурана и подвоз плаћен.²²⁵ Овако дуго задржавање робе на бродовима, слабо магационирање итд. доводило је до кварења робе. Тако је жито на броду „Микаел“, који се налазио у Валони, било више од половине потпуно покварено — истружело и проклијало.²²⁶ Такође је хиљаду квинтала брашна са брода „Аурора“ било покварено и неупотребљиво за људе.²²⁷

Ипак, и поред тих готово непремостивих тешкоћа, успијевало се да неки бродићи доплове до Сан Ђовани ди Медуа и ту искрцају робу.²²⁸

²²² „Капетани параброда Акилеос, Антипа и Микаел нијесу хтјели да својевољно пођу у Медову и Драч како су уговорили“, писао је Радовић 28. октобра 1915 (ИИ, ф. 165).

²²³ Исто, Рим, 19, 22, 24 и 28. октобра, А. Радовић — министру војном, Цетиње.

²²⁴ Исто, Рим, 10. октобра 1915, Радовић — министру иностраних дјела; Рим, 17. октобра 1915, Радовић — министру војном, Цетиње.

²²⁵ Исто, Рим, 29. октобра 1915, Радовић — министру војном. Радовић се интересовао да ли би се овај брод од хиљаду тона и још један други од хиљаду и пет стотина могли искрцати у Сан Ђовани ди Медуа ако би дошли скупа и за колико дана. Одговорено му је да је то могуће и да би се искрцавање обавило за три дана. (Исто, Рим, 12. октобра 1915; Цетиње, 13. октобра 1915).

²²⁶ Исто, Рим, 21. октобра 1915, Мијушковић — Радовићу.

²²⁷ Исто, Рим, 26. октобра 1915. А. Радовић — министру војном.

Ово је брашно било купљено у Марсељу по 38 и по франака квинтал.
²²⁸ Радовић је 24. октобра 1915 писао: „Досад је послато десет бродова са 370 тона и четири брода на мотор са 350 тона. У Валони се налазе натоварени осам са око 370 тона и два још натоварена ушљед времена, а примиће до триста тона. Ови ће кренути што прије могу ушљед времена. На пароброду Микаел остаје око шест стотина тона, које ћу гледати да у Драч растоварим“. (ИИ ф. 165).

Али и поред тога стање у Црној Гори је било врло тешко. Готово свакодневно су Радовићу стизали телеграми у којима се износи тешко стање и тражи хитно шиљање намирница и ратног материјала.²²⁹ Влада захтијева од Радовића да се посвети искључиво тим проблемима, јер је од доласка у Рим почео са владом да расправља питање окупације Скадра, реконструкције владе, односа са Србијом итд., што је владу љутило, па је долазило до оштре преписке и сл. На крају је Мијушковић Радовићу упутио сљедећи телеграм:

„Господар те моли, преклиње и најстрожије ти наређује да се већ прођеш политичарења; да сву твоју бригу и рад обратиш на провијант, набавку хране и транспорт и да прекинеш разговоре о Скадру и . . . вјетрове. Мисли о храни и транспорту искључиво, тако те света неђеља помогла, е би брука од војске и народа од глади“.²³⁰

Није било боље стање ни у погледу снабдјевености војске ратним материјалом, с обзиром на то да је оно што је Радовић набавио у Француској споро пристизало у Црну Гору. О томе је начелник црногорске Врховне команде пуковник Петар Пешић писао 29. октобра (11. нов.) 1915. сљедеће:

„Још 19. марта ове године Врховна команда је поднела списак ратног материјала, који треба пошто-пото набавити из Француске па да се црногорска војска успособи за акцију.

„У том циљу отпутовао је и нарочити изасланик црногорске владе, те да би се материјал што пре набавио и послао у земљу. Међутим је до данас добивено из Француске свега 4 брзометна топа,²³¹ 5.200 пушака, 2.000 зрна за топове, 500.000 фишека за пушке, 40 митраљеза и 2.000.000 фишека, што је све врло мало и ништавни део од онога што је требало набавити и послати у Црну Гору.

„Како послати делегат није могао извршити готово ништа од повереног му задатка, то ми је част умолити господина министра војног за дејство код овдашњег француског посланика да

²²⁹ „Молим хитно уредите да се со купљена у Сицилији што прије превезе, остали смо без соли“. (ИИ, ф. 165, Цетиње 22. септембра 1915, Мијушковић — Радовићу); „Предузмите нужне мјере да се сланина, конзерве и што већа количина ориза отпреми одмах сад овамо јер смо остали без тијех артикала“. (Исто, Цетиње 10. октобра 1915, Гатало — Радовићу); „Нас мори и тишти питање хране. Не мање смо забринути за со које је скоро нестало у земљи“. (Исто, Цетиње, 15. октобра 1915, Мијушковић — Радовићу); „Употребите све силе и најенергичније се заложите с обзиром на прилике у којима се налазимо да нам што прије стигне материјал, а нарочито муниција. Побринути се такође за храну и одијело јер зима наступа а наши унутрашњи саобраћаји вама су добро познати“. (Исто, Цетиње 27. октобра 1915, Божовић — Радовићу).

²³⁰ Исто, Цетиње, 14. октобра 1915, Мијушковић — Радовићу.

²³¹ Овдје је Пешић погријешио, јер као што смо видјели, из Марсеља је скупа послато 8 топова.

он посредује код своје владе да се што пре пошаље за црногорску војску сав потребан материјал изложен у реферату пов. број 4268 од 19. марта ове године.

„Ако се из ма којих разлога не би могао послати сав материјал по горњем реферату, онда молим за дејство да се пошаље бар ово:

- 1) 20,000.000 метака за московке;
- 2) 5,000.000 за турску маузерку;
- 3) 2,000.000 за аустријску пушку;
- 4) 7,000.000 метака за немачку пушку;
- 5) 40 митраљеза са 2,000.000 фишека;
- 6) 40 брдских топова са по 600 метака на топ;
- 7) 12 брдских хаубица од 10¹/₂ см са по 500 метака на цев;
- 8) 50.000 пари одела;
- 9) 50.000 пари цокула;
- 10) 50.000 пари веша.

„Према позитивним информацијама које имам, овдашњи француски посланик вољан је сав се заложити да се пошаље што више ратног материјала и осталих потреба за црногорску војску, те ми је част умолити господина министра војног за хитан корак код краљевске владе у овом погледу“.²³²

Тих дана је и артиљеријско-инжињерски одсјек Министарства војске саставио листу ратног материјала који би требало тражити од Француске. Ова листа је била много обимнија него она начелника Врховне команде.²³³

²³² Исто, ф. 175, Цетиње, 29. октобра 1915, Врховна команда бр. 7041 — министру војном.

²³³ Ево те листе:

1. 20,000.000 метака за руску пушку 7,62 мм;
2. 8,000.000 метака за турску маузерку 7,65 мм;
3. 7,000.000 метака за њемачку 7,9 мм;
4. 3,000.000 метака за аустријску монлих. 8 мм;
5. 2,000.000 метака за митраљез Colt 7 мм;
6. 40 брдских брзометних топова са по 1.000 метака = 40.000;
7. 12 брдских брзометних хаубица са по 1.000 метака = 12.000;
8. 20 пољских брзометних топова са по 1.000 метака = 20.000;
9. 12.000 топовских метака, кол. 7,5 см за пољске брзометне крупове турске топове;
10. 8.000 топовских метака, кол. 7,5 см за брдске брзометне крупове турске топове;
11. 10.000 топовских метака, кол. 7,5 см за пољске брзометне аустријске шкодине топове;

Она је достављена француском посланику Деларош Вернеу и црногорском генералном конзулу у Паризу,²³⁴ који су током наредних мјесеци предузимали извјесне кораке, али без значајнијег резултата.

Овакво стање са набавком и допремом хране и ратног материјала није било посљедица Радовићевог нерада, већ, као што смо видјели, сила које су биле ван његове моћи. Он је и послѣе доласка у Рим стално пратио пријем и отпрему ратног и другог материјала који је за Црну Гору била уступила Француска. Он је био у сталном контакту са црногорским генералним конзулом у Марсељу и поручником Вуксановићем, који је био остао у Марсељу да прима материјал и да га отпрема за Црну Гору. Тако у једном телеграму из Рима Радовић јавља: „Вуксановић прима артиљеријски материјал који нам је Француска уступила: шеснаест пољских брзометних топова са по хиљаду метака на топ и свим потребама, двадесет и пет хиљада метака за наше крупове брзометне топове, три и по милиона фишека за маузерку њемачку, такођер надгледа израду униформи. Надам се да ће се брзо цио скупити и с њим послаћу тамо Вуксановића ако друкче не наредите. У Марсељу имамо осим тога да примимо униформе, кошуље, гаће, чарапе, декице, торбе, чутуре за воду и шољице, а такође сланину, месо у конзерви, бензин, петролеј, ђумур и кокс“²³⁵

Инжињер, поручник Димитријевић, успјешно је набавио телеграфско-телефонски материјал, који се такође отправљао за

12. 5.000 топовских метака, кол. 7,5 см за брдске брзометне аустријске шкодине топове;

13. 10.000 топовских метака, кол. 7,65, см за пољске брзометне руске „обуховске“ топове;

14. 4.000 топовских метака, кол. 7,65 см за пољске брзометне руске „обуховске“ топове;

15. 50.000 пари одијела;

16. 50.000 пари ципела;

17. 50.000 шињела;

18. 18.000 кг вазалина за мазање оружја;

19. 8.000 кг кучине за чишћење оружја;

20. 2.000 кг уља за топове;

21. 500 кг глицерина за топове;

22. 3000 кг уља за машине,

23. 40.000 гасмаски са љекаријама (ДАЦ, МИД, 1916, бр. 2101, Цетиње, 31. октобра 1915).

²³⁴ Исто.

²³⁵ ИИ, ф. 165, Рим, 20. октобра 1915, Радовић — министру војном Цетиње.

Марсељ.²³⁶ Материјал је коштао 30.000 франака, па је тражио да му се тај новац пошаље како би могао да исплати рачуне.²³⁷

Радовић је вршио припреме да један дио овог материјала и робе који је пристигао у Марсељ отпреми за Црну Гору. У међувремену је питао Цетиње да ли да пошаље у Солун осам крупних топова са свим прибором као и све шињеле.²³⁸ Влада му одмах одговорила да то не шаље у Солун него у Валону, или директно у Сан Ђовани ди Медуа, али само уз поуздану пратњу.²³⁹ Ускоро је транспортовање преко Солуна и Митровице било немогућно, па је роба која се за Црну Гору већ налазила у Солуну бродовима одашиљана за Валону и Медову. И овдје је било тешкоће због недостатка бродова, сметњи од стране царинских органа и сл.²⁴⁰ Зато се Радовић одлучио да сав тај материјал шаље у Сан Ђовани ди Медуа. Требало је прилично времена да се пронађе брод, јер су се морале пребродити све оне тешкоће о којима је раније било ријечи, а осим тога су и цијене превоза биле знатно скочиле. Најзад се успјело да се изнајми грчки брод »Thyга«. С обзиром на то да је овај брод требало да плови за Сан Ђовани ди Медуа, Радовић је из опрезности наредио да се на њега укрца само половина ратног материјала, који се налазио у Марсељу, а остало да буду намирнице и други материјал, с тим што је требало тражити још један брод за други, сличан утовар.²⁴¹ Власник брода је одбијао да укрца ратни материјал, па је црногорски генерални конзул у Марсељу позвао Радовића да дође. Али Радовић није могао доћи, већ је јавио Луцатију да заједно са Вуксановићем ријеша тај проблем.²⁴² На крају је преброђена и та тешкоћа па је на брод укрцан слједећи материјал:

„I Четири брзометна пољска 77 мм крупова топа, са четворо муницијских кола и осам предњака; педесет и двије комплетне

²³⁶ Исто, Париз, 19. октобра 1915, инж. пор. Димитријевић — Радовићу, Рим.

²³⁷ Исто, ф. 175, Цетиње, 15. X 1915, посланик кр. Србије — начелнику В. К. Петру Пешићу; ф. 165, Цетиње, 29. октобра 1915, Божовић — Радовићу. Димитријевић је овај новац тражио преко српског посланика, па му је скренута пажња да се за све обраћа Радовићу, а не директно на Цетиње или преко другог. (ИИ, ф. 165, Рим, 30. октобра 1915, А. Радовић — конзулу Луцатију, Марсељ).

²³⁸ ИИ, ф. 165, Рим, 13. октобра 1915, Радовић — Министарству иностраних дјела.

²³⁹ Исто, Цетиње, 15. октобра 1915, Мијушковић — Радовићу Рим.

²⁴⁰ Црногорски делегат у Солуну Н. Хајдуковић се често жалио на царинске власти у Солуну због недозвољавања извоза црногорске робе, па је молио црногорску владу да интервенише код грчких власти. Тако се, нпр., у септембру жали да не дозвољавају извоз 723 пакета разних лекарија, које су у Солун стигле из Марсеља и Њујорка (ДАЦ, МИД, 1915, бр. 1772, Цетиње, 4. IX 1915). Нешто касније Радовић је писао: „Капетани пароброда добили су наредбу од својих власника да не крећу, у чему су, како јавља Хајдуковић, у договору са аустријским конзулом у Солуну“. (ИИ, ф. 165, Рим 26. X 1915).

²⁴¹ ИИ, ф. 165, Рим бр. 1286, Радовић — Луцатију, Марсељ.

²⁴² Исто, Марсељ, 27. октобра 1915, Луцати — Радовићу; Рим, 28. октобра 1915, Радовић — Луцатију.

коњске запреге; 1.800 шрапнелских и 1.500 гранатних фишека и два официрска дурбина;

II четири стотине шрапнела и четири стотине дугачких граната са фишецима бездимног барута за топове 155 мм.

III 8170 шрапњела и 6.144 граната за топове од 75 мм са 5.586 детонатора;

IV 400.680 фишека, 5.200 кеса, 5.200 ремника, 1735 развидача и 37 бајонета за њемачке пушке 7,9 мм;

V три митраљешка самара и кашета муниције за митраљез „Колт“, које је остало од љетошње пошиљке.

VI 116 фишеклија за митраљез „Максим“, које допуњавају до 500 фишеклија прву пошиљку још у септембру мјесецу.

VII 2040 килограма бездимног барута и 4.000 капсула, тако што се може одмах направити 4.000 фишека за крупове турске топове.“

Са овим материјалом су упућене таблице гађања, упутства и слично.

Осим овог ратног материјала на брод је укрцана и сљедећа државна роба: 8.000 кг кокса; 22.283 кг уља за аутомобиле; 1.770 кг масти за аутомобиле; 43.473 лит. петролеја, 20.400 бензина; 203.042 кгр сланине; два сандука робе за Црвени крст.²⁴³ Утоварени брод »Thyга« је испловио из Марсеља 4/17. новембра.

У Марсељу су остале још три батерије топова, за које је такође био готов читав материјал. Било је готово и 800.000 метака за њемачке пушке.²⁴⁴ У међувремену је Радовић тражио да му се у Паризу стави на располагање једна нова свота новаца ради куповине, пошиљке и осигурања разне робе, јер је раније послати новац већ готово потрошен. Влада је обећала да ће му ставити на располагање пола милиона франака.²⁴⁵

Ситуација у Црној Гори се сваким даном све више погоршавала, како војна тако и економска. Томе је допринио и огроман број избјеглица и војске из Србије, који су се повлачили пред непријатељем преко Црне Горе. У таквој ситуацији црногорска влада се непрекидно обраћала за помоћ савезничким владама. Тако, када је Радовић обавијестио Министарство спољних посло-

²⁴³ Исто, ф. 87, Марсељ, 1/14 новембра 1915, пор. Вуксановић — министру војном.

На броду је било слободног простора за још 200—250 тона, па је трговац Шћеповић, који је био у Марсељу, питао да ли за друштво Лукачевић може утоварити толико робе, с тим да плати дио подвозних трошкова (ф. 165, Марсељ, 3. XI 1915, Луцати — Радовићу). Радовић је одговорио да је немогуће укрцати приватну робу, тим прије што у Голиполију има државне робе, па ће се брод допунити. (Исто, Рим, 4. новембра 1915, Радовић — Луцатију).

²⁴⁴ ИИ, ф. 87, Марсељ, 1/14 новембра 1915, пр. Вуксановић — министру војске.

²⁴⁵ Исто, ф. 165, Рим, 14. октобра Радовић — министру војном; Цетиње, 29. октобра 1915, Божовић — Радовићу.

ва да је француски поморски аташе тражио од њега податке о броју побјеглих из Србије као и Црногораца о чијој би се исхрани требало боље бринути,²⁴⁶ одговорено му је сљедеће: „Што се тиче исхрањавања наших и пребјеглица из Србије, о томе смо учињели кораке код претставника великих сила има неколико дана. Према томе очекујемо њихове кораке овамо након најбољег обећања.“²⁴⁷ Влада је тражила да се олакша што бржи увоз хране у Црну Гору и да се обезбиједи пратња транспорта до Бара, а ако је то немогуће онда до Сан Ђовани ди Медуа. Радовићу је препоручивано да ради у истом смислу.²⁴⁸ Дакле, као што се види, сада се ишло за тим да се искрцавање врши у Бару. Нешто касније је инсистирано да се искрцавање врши и у Улцињу. Тако Министарство војно пише 9/22. децембра 1915. Министарству спољних послова сљедеће: „Ушљед доласка војске из Србије неопходно је нужно искрцавати једновремено под протекцијом флоте у Бару, Медови, а и у Улцињу. Тако се једино могу спасити обје српске војске и народ од глади“.²⁴⁹ Али и прије овога Радовић је тражио да се уклоне mine у Бару, јер би могли и тамо долазити ноћу бродови, а нарочито они на мотор“.²⁵⁰ Изгледа, све ове интервенције нијесу давале много резултата, па се ситуација Црне Горе није у том погледу мијењала; тачније, она се погоршавала.

У таквој ситуацији Радовић се интересује за рад на путу Пећ — Андријевица и за могућност транспортовања пољских топова овим путем, а то све у вези са могућношћу искрцавања савезника у Црној Гори.²⁵¹ Влада је Радовића извијестила да је на путу радило четири хиљаде радника дневно, али је због слабог времена пробијена само трећина пута, која није била потпуно довршена. Затим се каже: „Савезници би имали куда слати помоћ само кад бише хтјели јер пут за Рожај доста добар а има и других путева без оног кроз Ругову а њиме би се могло ако би артиљерија хтјела. Савезници требало би нешто да раде сад или никада“.²⁵² Неколико дана касније Радовић шаље министру војске Црне Горе сљедећи шифровани телеграм: „Мислим да би се могло успјети код ондашње француске владе и генералисимуса Жофра да се пошаље савезничка војска на наш фронт са нужним ратним материјалом. Молим да ли сте што о овоме предузима-

²⁴⁶ ДАЦ, МИД, бр. 1869, Рим, 24. X 1915, Радовић — Министарству иностраних дјела.

²⁴⁷ Исто, Цетиње, 26. X 1915, Министарство иностраних дјела — Радовићу.

²⁴⁸ ИИ, ф. 165, Цетиње, 2. новембра 1915, Рамадановић — Радовићу.

²⁴⁹ ДАЦ, МИД, бр. 2338, Цетиње, 9. XII 1915.

²⁵⁰ ИИ, ф. 165, Рим, 24. октобра 1915, А. Радовић — министру војном.

²⁵¹ Исто, Рим, 24. октобра 1915, Радовић — министру војном.

²⁵² Исто, Цетиње, 29. октобра 1915, Божовић — Радовићу.

ли“.²⁵³ Није нам познато да ли је црногорска влада што у вези са овим предузимала, али сумњамо, јер су се и много реалнији и мањи њени захтјеви, око снабдијевања Црне Горе храном и оружјем, врло тешко остваривали.

Радовићу је увијек јављано да понешто набавља из Француске за потребе Црне Горе. На основу тога Радовић је, нпр., писао црногорском генералном конзулу у Марсељу да купи све што је потребно за двије обућарске радионице од по 15 радника, као и десет хиљада врећа за брашно. Препоручивао му је да у сваком случају види да ли то може уступити француска војна интендантура.²⁵⁴ Тражено је од Радовића „ако је могуће издјејствовати код владе француске један милион килограма овса“.²⁵⁵ У исто вријеме Радовић је радио на транспортовању преосталог ратног и другог материјала из Француске. Он је тражио брже и јевтиније путеве транспортовања овог материјала, па је предузео кораке, на своју иницијативу, код француских и италијанских власти да се материјал из Марсеља пребаци жељезницом у Италију, до Бриндизија на обали Јадранског мора, а одатле бродовима до Сан Ђовани ди Медиа. Француске власти су прихватиле ову молбу и наредиле да се материјал шаље жељезницом до Бриндизија.²⁵⁶ Овакво рјешење је заиста убрзало и појевтинило црногорске транспортне.

Али Радовић, Ј. Поповић, црногорски делегат у Паризу и поручник Вуксановић нијесу учествовали у организацији ових транспорта, јер је црногорска влада донијела изненадно одлуку да повуче све своје делегате из иностранства. Ово је саопштено Радовићу и Поповићу, па су позвани да се одмах врате у Црну Гору.²⁵⁷ Све послове је требало предати странцима, црногорским конзулима. Поповић се спремао да напусти Париз, а Радовић је, изражавајући изненађење због оваквог рјешења владе, покушао да утиче на владу да измијени ову своју одлуку. Он је указивао на огромне штете које ће она изазвати, јер је донесена баш у јеку његовог рада на организовању транспорта хране и ратног материјала за Црну Гору. „Од највећег је интереса мислим — писао је Радовић лично предсједнику црногорске владе — да те послове који су већ при извршењу што прије ја довршим или кога другога с њима упознам“.²⁵⁸ „Ако желите — писао је он два

²⁵³ Исто, Рим, 5. новембра 1915.

²⁵⁴ Исто, Рим, 1. новембра 1915, Радовић — Луцатију, Марсељ.

²⁵⁵ Исто, Цетиње, 5. новембра 1915, Гатало — Радовићу.

Овај овас је био понудио приватни трговац Лукачевић, с тим да га испоручи у року од два мјесеца на острво Кипар. Али цијене нијесу биле повољне. (Исто, Рим, 19. октобра 1915, Радовић — министру војске).

²⁵⁶ Исто, Рим, 4. новембра 1915, Радовић — Луцатију, Марсељ, Рим, 7. новембра 1915, Радовић — министру војске, Цетиње.

²⁵⁷ Исто, Цетиње, 4. новембра 1915, Мијушковић — Радовићу; Париз, 5. новембра 1915, Ј. Поповић — Радовићу.

²⁵⁸ Исто, Рим, 5. новембра 1915, Радовић — предсједнику владе.

дана касније министру војске. — да вам дође: храна, униформе, одјећа, ратни материјал, телеграфски и телефонски материјал, знадите да је неопходно нужно да имате свог заступника који ће чинити избор и руководити послом, иначе ћете имати огромних штета. Ја ћу томе драговољно дати упутства и тако се ослободити овог неблагодарног терета. Странци као нпр. наши конзули који не познају наше прилике не могу то вршити. . . Знадите и то ако се жели економисати ушљед трошкова за делегате и изасланике, излажете се том економијом штетама од педесет до сто пута већим“.²⁵⁹ Ови разлози Радовићеви нијесу прихваћени, чак му није одобрено ни једномјесечно одсуство које је тражио, него је поново позван да се одмах врати у Црну Гору.²⁶⁰ У исто вријеме је наређено поручнику Вуксановићу да дође са укрцаним материјалом на броду »Тхуга«, а такође и инжињеру Димитријевићу да дође са својим материјалом.²⁶¹ На основу тога је Радовић из Бриндизија наредио Вуксановићу у Марсељу да сав посао преда конзулу Луцатију и да одмах крене жељезницом за Галиполи, гдје треба да се укрца на брод »Тхуга« и допрати га до Сан Ђовани ди Медуа.²⁶² Радовић је писао такође из Бриндизија француској банци за трговину и индустрију у Паризу да се пошаље потпуно стање рачуна који се односе на суму од 500.000 франака, која му је била стављена на располагање од црногорске војне интендантуре.²⁶³

На основу наређења које је добио, поручник Вуксановић је отпутовао из Марсеља и стигао у Бриндизи 30. новембра, гдје је од италијанских поморских власти тражио да флота прати брод »Тхуга«, са материјалом из Марсеља. Пошто је ово позитивно ријешено, отишао је за Галиполи гдје се укрцао на брод, који је 2. децембра испловио из луке и уз пратњу италијанских и енглеских бродова стигао у Сан Ђовани ди Медуа 4. децембра 1915. Искрцавање је одмах почело па је у току дана и ноћи искрцано 80 тона петролеја и бензина, 200 врећа кокса и 1.500 граната и шрапнела од 75 мм. Остали материјал је био још на броду када су 5. децембра у 6 и по сати ујутру дошле четири аустријске торпедњаче и једна крстарица и отвориле јаку артиљеријску ватру на све бродове у луци. Том приликом брод »Тхуга« је био погођен и последије експлозије барута, који је био на њему, потопљен. Одмах је организовано вађење овог материјала, у чему се донекле успјело.²⁶⁴

²⁵⁹ Исто, Рим, 7. новембра 1915, Радовић — министру војске.

²⁶⁰ Исто, Цетиње, 6. новембра 1915, Божовић — Радовићу; Рим, 7. новембра, Радовић — предсједнику владе.

²⁶¹ Исто, Цетиње, 7. новембра 1915, Божовић — Радовићу.

²⁶² Исто, Бриндизи, 20. новембра 1915, Радовић — Вуксановићу, Марсељ.

²⁶³ Исто, Бриндизи, 21. новембра 1915.

²⁶⁴ Исто, ф. 87, Цетиње, 27. XII 1915, пор. Вуксановић — министру војске.

О осталом материјалу који је остао у Марсељу и о другим пословима из односа Црне Горе и Француске бринули су се црногорски генерални конзули у Паризу и Марсељу, Брине и Луцати. За вријеме Поповићевог и Радовићевог боравка у Француској њихова активност је била скучена, што им је тешко падало, нарочито Бринеу, који се у једном писму Луцатију жалио на то што га држе по страни од свих послова. Брине је био задовољан одласком црногорских делегата. Он је сада много активнији и његова преписка с владом је много живља. Он је био врло задовољан новом титулом почасног отправника послова Црне Горе у Француској, која му је тих дана додијељена, јер је сматрао да су му тиме проширене функције и да ће му то омогућити да са више ауторитета врши своју дужност. „Слободнији у испуњењу моје дужности — писао је он министру спољних послова — последије опозива специјалних делегата, бићете у стању, г. министре, да констатујете срећне резултате ове ситуације“.²⁶⁵ Као једини службени представник Црне Горе у Француској, он је сада вршио многе визите и предузимао многе кораке у вези са црногорским тражењем ратног материјала и кредита. Наиме, црногорска влада је преко француског посланика на Цетињу и црногорског конзула у Паризу стално обнављала раније или постављала нове захтјеве за оружје и кредит, па је француска влада редовно разматрала ове захтјеве. Она је одлучила да Црној Гори отвори извјестан кредит. Тако је Брине јавио 4. децембра 1915. министру спољних послова Црне Горе да ће први кредит Црној Гори од 400.000 франака бити отворен под условом да се потроши искључиво у Француској. Уговор о овоме кредиту требало је да потпише Брине. Француска влада је пристала да у принципу овај кредит може бити обновљен сваког мјесеца, под условом да га препоручи француски посланик на Цетињу, а на претходну најаву Бринеа, „пошто ме — како он каже — влада републике чини у извјесном смислу одговорним за руковање сумама тако датим на располагање Црне Горе“.²⁶⁶

Француска влада је, такође, и даље расправљала о црногорским захтјевима за испоруку оружја, који су достављани преко Деларош Вернеа и Бринеа, јер је и поред ранијег захтјева увијек поново тражен разни ратни материјал.²⁶⁷ Француско Министарство рата је тражило извјесна објашњења у вези са црногор-

²⁶⁵ ДАЦ, МИД 1915, бр. 2323, Париз, 3. XII 1915.

²⁶⁶ Исто, бр. 2325, Париз, 4. X 1915, Брине — министру иностраних дјела; бр. 2260, Цетиње, 17. децембра 1915, Министарство иностраних дјела — Главном државном рачуноводству.

²⁶⁷ Нпр. тражи се 40 — 60 комада нових цијеви за митраљеze „Colt“ и за њих два милиона метака. Моли се да француска влада посредује код белгијске владе да се за Црну Гору уступи 8 милиона метака за турску пушку маузерку, као и да подјејствује код руске мисије да се од муниције која се израђује у Америци одвоји за Црну Гору 20 милиона метака за руску пушку. (ИИ, ф. 175, Министарство војске, Цетиње, 2. децембра 1915).

ским захтјевом о испоруци оружја и муниције и депешама које је Деларош Верне у вези са тим упућивао, у исто вријеме наводећи који би материјал могло а који не би могло уступити, као нпр. муницију за стране пушке.²⁶⁸ Црногорски генерални конзул је јављао о расположењу француске владе да се одазове црногорским молбама. Тако 11. децембра 1915. пише: „Министарство рата, на молбе од моје стране, испоручиће све што буде тражено од оружја, муниције, материјала, намирница итд. Многе молбе су већ на путу извршења“.²⁶⁹ Нешто касније Брине је писао да је предсједник француске владе и министар иностраних послова, поводом његових демарша у вези са снабдијевањем Црне Горе, молио да се саопшти црногорској влади да ће се, колико је год то могуће, акција Француске наставити у пружању једне ефикасне помоћи „храбром црногорском народу и његовој храброј војсци“.²⁷⁰ Током децембра 1915. се у вези са испоруком оружја врши стална преписка,²⁷¹ али до нових испорука оружја и муниције није уопште дошло, усљед догађаја који су ускоро наступили. Током овог мјесеца је рађено само да се отпреми већ раније уступљени и у Марсељу прикупљени ратни материјал. Брине је на основу података франц. Врховне команде и уз помоћ Луцатија направио попис материјала који је требало испоручити.²⁷² Материјал је, како је већ раније одлучено, требало упућивати жељезницом од Марсеља за Бриндизи. Тако је, према Бринеовим извјештајима из Париза, прва пошиљка од 22 вагона кренула из Марсеља 4. децембра 1915.²⁷³ Друга пошиљка од 5 вагона телефонске жице отправљена је 6. децембра,²⁷⁴ а трећа и посљедња, од 27 вагона, 24. децембра.²⁷⁵ Читав овај материјал је стигао до Бриндизија, али не, на жалост, и до Црне Горе, јер је ускоро дошло до њеног слома. Тако је, дакле, већи дио ратног материјала, на чијем се набављању радило у Француској готово током читаве 1915. године, остао ван Црне Горе. Ако се томе дода и оно што је потопљено у Сан Ђовани ди Медуа, онда је тог материјала дошло врло мало у Црну Гору, па је то био незнатан допринос њеним ратним напорима. Није било довољно дати тај материјал.

²⁶⁸ ДАЦ, МИД, 1915, бр. 2360, Париз, 8. XII 1915, генерални конзул — Министарству иностраних дјела.

²⁶⁹ ДАЦ, 32, откуп од Н. Ацића (220), Париз, 11. децембра 1915, Брине — Ј. Поповићу.

²⁷⁰ ДМЦ, Никола I, 1915, I, Париз, 25. XII 1915.

²⁷¹ ДАЦ, МИД, 1915, бр. 2377, Цетиње, 24. XII 1915, Министарство иностраних дјела — Деларош Вернеу.

²⁷² Исто, бр. 2333, Париз, 4. XII 1915, генерални конзул — министру иностраних дјела.

²⁷³ Исто, бр. 223, Цетиње, 23. новембра 1915, Министарство иностраних дјела — Министарству војске.

²⁷⁴ Исто.

²⁷⁵ Исто, бр. 2381, Цетиње, 18. децембра 1915, Министарство иностраних дјела — Министарству војске.

Требало га је брзо и благовремено дотурити у Црну Гору. То није била у стању да уради сама Црна Гора својим средствима, а то нијесу урадили ни савезници, па она, практично, није у довољној мјери осјетила њихову помоћ. У Црној Гори се оскудијевало у ратном материјалу, у Црној Гори се гладовало, она је капитулирала, а ратни материјал и храна њој намијењен остали су у Солуну, Косовској Митровици, Галиполију, Бриндизију, Валони и Сан Ђовани ди Медуа.

3. ПРИВАТНЕ НАБАВКЕ

У Француској је током рата, осим државних, вршена и велика приватних набавки, јер се добар број најкрупнијих трговаца и трговачких друштава оријентисао према Француској. Влада је редовно давала потребне препоруке свима овим трговцима, а црногорски генерални конзул у Паризу је тражио од француских власти потребне дозволе за извоз, које често није било тако лако добити. Било је случајева да се овакве молбе одбијају, па на стално инсистирање Бринеа поново одобравају. Тако су углавном све молбе за извоз црногорских трговаца биле повољно ријешене од француских власти. Брине је указивао црногорској влади на незгодност овако расцјепканог и неорганизованог рада, јер су се захтјеви за извоз сваким даном повећали, па је предлагао да се изврши централизација овог посла.²⁷⁶

Активност црногорских трговаца у Француској била је нарочито жива током 1915. год., па су они успјели да купе знатне количине разне робе, чије би дотурање у Црну Гору било од великог значаја, али, на жалост, и они су се борили са непремостивим тешкоћама транспорта и др., па добар дио те робе није никада дошао у Црну Гору.²⁷⁷ Ми немамо комплетне податке о активности и обиму послова црногорских трговаца током рата у Француској, али ипак неки подаци ће нам пружити извјесну слику о томе.

У фебруару 1915. Вуко Вулетић пита да ли за трговца Марића може укрцати са државном робом 200 врећа кафе.²⁷⁸ Делегати трговачког друштва из Никшића, Шћепо Кустудић и Никола Дрецун, траже у априлу 1915. да могу извести: 4.500 квинтала

²⁷⁶ ДАЦ, МИД, 1915, бр. 842, Париз, 26. априла 1915, Брине — Министарству иностраних дјела.

²⁷⁷ Према једној промеморији из прољећа 1915. „црногорски трговци имају у пристаништу сан Ђовани ди Медуа више од 2.000 тона робе, од чега 1.600 тона кукуруза, пшенице и брашна, која би количина била довољна да подмири војску и становништво до 20 јула ов. г.“. Овој роби је пријетила опасност од Албанаца које су аустријски агенти наговорили да је разграбе, па је требало интервенисати код конзула великих сила у Скадру да се заузму како до тога не би дошло. (ДАЦ, МИД, 1915, бр. 878).

²⁷⁸ Исто, бр. 345, Марсељ, 9. II 1915, В. Вулетић — А. Радовићу.

разних намирница (брашно, шећер, ориз, кафа, ликери, уље, маст, колачи, свијеће, сапун итд.), 500 квинтала алкохола, 2.000 квинтала овса и кукуруза, 2.000 квинтала петролеја, бензина, уља за подмазивање, масти, 250 квинтала артикала за пољопривреду (бакарни и сумпорни сулфат), 1.000 квинтала гвожђа или челика, 100 квинтала коже, 1.000 непрерађених кожа, 40.000 комада кутија шибица и цигарет-папира; одијела и ципела; разне робе као конач, мушеме итд.; неке предмете за аутомобиле (маст, карбид итд.); неколико боца амонијака.²⁷⁹ Осим тога, овим трговцима је издато одобрење да могу извести десет хиљада метара разног штофа и хиљаду пари ципела.²⁸⁰

Трговцу Ристу Стругару је издато одобрење за извоз 5.000 кг ђонова и 400 кожа шевро и телећих.²⁸¹

Живку Беговићу, трговцу из Подгорице, одобрено је у јулу мјесецу да може извести 1.000 квинтала брашна, 100 квинтала коже, 300 квинтала кафе, 200 квинтала бензина и 300 квинтала ориза.²⁸²

За повлашћено аутомобилско друштво са Цетиња тада је одобрен извоз 120 пакета, укупне тежине 18.868 кг разних помоћних и резервних дијелова за аутомобиле, бензина, уља, бакра, гвожђарије, алата и намирница.²⁸³

На молбу А. Радовића одобрен је извоз: 4.000 говеђих кожа, по 15 кг просјечно; 5.000 квинтала брашна, 1.000 квинтала ориза и 5.000 квинтала овса.²⁸⁴

За С. Марића и Љ. Радевића: 1.500 квинтала петролеја, 200 квинтала бензина, 300 квинтала сапуна, 10 квинтала свијећа, 1.500 квинтала брашна, 300 квинтала кафе, 1.000 квинтала ориза, 500 квинтала шећера, 200 квинтала маслиновог уља; а затим: 3000 кг ципела за људе, жене и дјецу, 1.000 кг ђона, 300 кг помоћног материјала за ципеле и 800 кг разног штофа за одијела.²⁸⁵

Тражено је одобрење за извоз 400 квинтала петролеја за општину цетињску.²⁸⁶

За П. А. Гвозденовића из „Друштва за увоз и извоз Црне Горе“ тражена је дозвола за извоз: 1.500 квинтала пшеничног брашна, 500 квинтала ориза, 300 квинтала шећера, 300 квинтала кафе, 250 квинтала сапуна, 20 унутрашњих гума за аутомобиле и 1 трансмисиони каиш од 13 м дужине,²⁸⁷ а за Васа Поповића из

²⁷⁹ Исто, бр. 708, Париз, 10. априла 1915, генерални конзул — Министарству иностраних дјела.

²⁸⁰ Исто, бр. 1147, Париз, 21. маја 1915. — исти истоме.

²⁸¹ Исто, бр. 1145, Париз, 15. маја 1915, исти — истоме.

²⁸² Исто, бр. 1566, Париз, 26. јула 1915, исти — истоме; бр. 1710, Париз, 13. августа 1915, исти — истоме.

²⁸³ Исто.

²⁸⁴ Исто.

²⁸⁵ Исто.

²⁸⁶ Исто, бр. 1454.

²⁸⁷ Исто, бр. 1799, Париз, 24. августа 1915, исти — истоме.

Подгорице за 500 квинтала брашна, 500 квинтала ориза, 200 квинтала петролеја, 10 квинтала разних кожа и 20 квинтала штофова.²⁸⁸

Препоручена је и молба Сава Милуновића и Коке из Цетиња,²⁸⁹ и накнадна Милуновићева молба за 500 квинтала сапуна, 500 квинтала кафе, 500 квинтала вина и 250 квинтала свијећа.²⁹⁰

Такође је препоручена молба Јака и Спаса Лаиновића. Овај посљедњи је пратио државну робу на броду »Achilleus«, на који је био укрцао и 20 тона ориза.²⁹¹ Истим бродом је отпремљено и 12 сандука Стругареве робе, конца, крема, шевроа, коле и сл. и 31 бала коже.²⁹²

Осим горе наведених, са Француском су пословали и сљедехи трговци: Џањевић, Турковић, Маљевић, Шћеповић, Ненезић, Лукачевић, Виторовић, Баровић.²⁹³ Као што смо видјели, и општина цетињска се јавља као купац разне робе у Француској. Тако у новембру 1915. моли да се јави Луцатију да за потребе цетињске општине погоди 3.000 квинтала брашна и 500 квинтала ориза.²⁹⁴

Црногорски трговци су успјели да закупе два брода да би њима пребацили робу коју су набавили у Француској. Тако је П. Гвозденовић закупио италијански брод »Benedetto Giovani«,²⁹⁵ а С. Милуновић са групом трговаца француски брод »Harmonie«.²⁹⁶ Према Радовићевом телеграму из Рима од 1 (14) новембра 1915, ови бродови су већ били стигли преко Голиполија у Валону. Овдје је требало да чекају док за Сан Ђовани де Медуа отпутују бродови са државном робом и тамо се искрцају, како се не би гомилали.²⁹⁷ Али брод »Harmonie« је отпутовао из Валоне прије бродова са државном робом, због чега је Радовић протествовао.²⁹⁸ Али овај брод није био одмах искрцан, јер је морао да чека, грешком трговца Коке, који је требало да прихвати ову робу.²⁹⁹ Није нам познато да ли је и колико робе са ова два брода приватних трговаца допрло до Црне Горе.

²⁸⁸ Исто.

²⁸⁹ Исто, бр. 1486, Париз, 11. јула 1915, исти — истоме.

²⁹⁰ Исто, бр. 1936, Париз, 21. септембра, 1915, исти — истоме.

²⁹¹ ИИ, ф. 165, Марсељ, 29. септембра 1915, генерални конзул — А. Радовићу. Он је имао у Марсељу још 60 тона разне робе.

²⁹² Исто.

²⁹³ ДАЦ, МИД 1915, бр. 1459, бр. 1651, бр. 1936.

²⁹⁴ Исто, бр. 2215, Цетиње, 20. новембра 1915.

²⁹⁵ ИИ, ф. 165, Марсељ, 19. октобра 1915, Луцати — Радовићу.

²⁹⁶ ДАЦ, МИД, 1915, бр. 2415, Марсељ, 15. новембра 1915, Луцати — Министарству иностраних дјела.

²⁹⁷ ИИ, ф. 165, Рим, 1. новембра 1915. А. Радовић — министру иностраних дјела.

²⁹⁸ Исто. Рим, 3. новембра 1915, А. Радовић — министру иностраних дјела. Радовић се ограђује од евентуалних замјерки да он форсира приватну робу на штету државе.

²⁹⁹ ДАЦ, МИД, 1915, бр. 2415, Марсељ, 15. новембра 1915, генерални конзул — министру иностраних дјела.

4. ШТАМПАЊЕ ЦРНОГОРСКИХ НОВЧАНИХ БОНОВА

Као што смо видјели, један од послова које је Ј. Поповић требало да обави као црногорски делегат у Паризу био је да обезбиједи штампање и ковање одређене количине црногорског новца. Требало је штампати девет милиона перпера упутница-бонова од 1, 2, 5, 10, 20, 50 и 100 перпера. Осим тога, требало је исковати изјвесну количину сребрног, бронзаног и никленог новца. Штампању бонова се приступило почетком 1915,³⁰⁰ тј. прије него је донесен закон о овом штампању, јер је Закон о издавању бонова краљ потписао тек 10. маја 1915.³⁰¹ Штампања бонова се прихватила штампарија француске банке, али је прекорачила све обећане рокове, тако да се ово штампање отегло за више од осам мјесеци, јер је посљедња испорука извршена тек у септембру 1915.³⁰² Црногорска влада је често ургирала пошиљку ових бонова, јер се у њима осјећала оскудица.

Ови бониви су упућивани, уз специјалну пратњу, прво преко Италије, затим, кад је пловидба Јадранским морем постала угроженија, преко Солуна, па поново преко Италије, јер је пут преко Солуна и Косовске Митровице отпао.

Штампање и испорука наручених бонова још није била готова, а већ у августу 1915. Ј. Поповићу је упућен у Париз сљедећи телеграм: „Пошто су изгледи за продужење рата, а међутим до траженог зајма нијесмо могли доћи, то молим да хитно посредујете код француске банке да изради бонова још за шест милиона перпера“.³⁰³ Закон о овој новој емисији бонова донесен је много касније, тек 4. децембра 1915.³⁰⁴ Француска банка је одмах, тј. у августу мјесецу, примила ову нову поруџбину бонова.³⁰⁵

У исто вријеме Поповић је предузео изјвесне кораке и припреме за ковање сребрног, никленог и бронзаног новца. Директор Државне ковнице му је изјавио да би се црногорска поруџбина могла израдити у року од три мјесеца, али да за то треба тражити посебно одобрење од француске владе.³⁰⁶ На основу те информације министар финансија је молио да се Поповићу одмах телеграфише у Париз да предузме потребне кораке код француске владе

³⁰⁰ Исто, бр. 264, Париз, 11. фебруара 1915, генерални конзул — Министарству иностраних дјела.

³⁰¹ Др М. Ђуровић, Црногорске финансије, Титоград, 1960, стр. 361.

³⁰² ДАЦ, МИД, 1915, бр. 1870, Париз, 7. септембра 1915, генерални конзул — министру иностраних дјела.

³⁰³ Исто, бр. 1589, Цетиње, 10. августа 1915, Министарство финансија — Министарству иностраних дјела. Сразмјера: 1) 240.000 ком по 5 перпера; 2) 120.000 ком по 10 перпера; 3) 60.000 ком по 20 перпера, 4) 24.000 ком по 50 перпера и 5) 12.000 ком по 100 перпера.

³⁰⁴ Др М. Ђуровић, н. д., стр. 361.

³⁰⁵ ДАЦ, МИД, 1915, бр. 1674, Цетиње, 20. августа 1915, Министарство иностраних дјела — Министарству финансија.

³⁰⁶ Исто, бр. 1242, Париз, 5. јула 1915, Ј. Поповић — министарству иностраних дјела.

за дозволу ковања црногорског новца, као и да се настоји код директора ковнице да се то што прије обави.³⁰⁷ На основу тога Поповић је приступио изради потребних клишеа, што је одобрено од стране Министарства финансија, с напоменом да се на новац утисне 1915. год., као и то да се прво почне са ковањем сребрног новца.³⁰⁸ Али у октобру мјесецу црногорски генерални конзул из Париза јавља да је Државна ковница у немогућности да искује црногорски сребрни и никлени новац.³⁰⁹ Црногорска влада је у вези са тим поново ургирала код француске владе, али јој је преко француског посланства у Цетињу опет одговорено да је ковница преоптерећена послом.³¹⁰ Али црногорска влада је и даље продужила да ургира код француске владе, па Брине, генерални конзул из Париза, јавља у децембру да је успио да француска влада изда наређење да Државна ковница, и поред заузетости, узме у рад ковање црногорског новца.³¹¹ На основу ове вијести Главно државно рачуноводство је молило да се ургира код Бринеа да се што прије почне са ковањем ситног новца, јер се за њим осјећа велика потреба.³¹² Али услед догађаја који су ускоро наступили, до реализације свега овога уопште није дошло.

*

Као што се види из напријед изложеног, иако прилично удаљене, Црна Гора и Француска су током 1914. и 1915. одржавале врло живе контакте, кроз које се стално манифестовало обострано пријатељство. И није случајно што је краљ Никола са својом владом, последице капитулације Црне Горе, отишао баш у Француску и тамо, прво код Бордоа а затим код Париза, инсталирао свој двор и своју владу. Али међусобни односи двију влада сада добијају сасвим нов карактер, о чему је више речено на другом мјесту.³¹³

³⁰⁷ Исто, бр. 1263, Цетиње, 7. јула 1915, Министарство финансија — Министарству спољних послова.

³⁰⁸ Исто, бр. 1637, Цетиње, 15. августа 1915, Министарство финансија — Министарству иностраних дјела.

³⁰⁹ Исто, бр. 1940, Цетиње, 4. октобра 1915, Министарство иностраних дјела — Министарству финансија.

³¹⁰ Исто, бр. 1945, Цетиње, 18. октобра 1915, француско посланство — Министарству иностраних послова, Цетиње.

³¹¹ Исто, бр. 2277, Цетиње, 1. децембра 1915, Министарство иностраних дјела — Главном државном рачуноводству.

³¹² Исто, бр. 2277, Цетиње, 3. децембра 1915, Главно државно рачуноводство — Министарству иностраних дјела.

³¹³ Види моју књигу „Уједињење Црне Горе и Србије“, Титоград 1962.

R É S U M É

Dr Dimo Vujović:

RAPPORTS ENTRE LE MONTÉNÉGR0 ET LA FRANCE
PENDANT LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE

Quand on parle des rapports du Monténégro et de la France au cours de la première guerre mondiale, ou plus précisément du mois d'août 1914. jusqu'au janvier 1916, on doit parler alors de la collaboration militaire entre ces deux pays et de l'approvisionnement du Monténégro.

La flotte française pénètre à plusieurs reprises à l'Adriatique avec l'intention d'attaquer la flotte austro-hongroise et de débloquenter la côte monténégrine.

Le détachement français d'infanterie coloniale, fort d'environ 200 hommes, qui faisait partie des troupes d'occupation à Scutari, est arrivé à Cetinje où il resta jusqu'avant la capitulation du Monténégro.

Le Monténégro et la France se mirent d'accord d'occuper ensemble les Bouches de Cattaro ce qui aurait été pour les deux pays d'une utilité inappréciable au point de vue militaire et politique. A cet effet les Français installèrent à Lovćen une petite radio-station et bientôt ils y amenèrent un détachement d'artillerie comprenant deux batteries, chacune munie de 4 canons. Ces forces n'étaient pas suffisantes pour occuper les Bouches de Cattaro très fortifiées de telle sorte que ce détachement après quelques pertes se retira en France. Le renouvellement de cette action au printemps 1915 était en vue avec des forces pépondérantes mais on y renonça à cause de l'entrée de l'Italie en guerre et la préparation pour attaquer les Dardanelles.

Les Français érigèrent à Podgorica une autre radio-station beaucoup plus forte que celle à Lovćen.

Avant la guerre le Monténégro faisait venir de Russie tout ce qui était nécessaire pour son armée. Dès que la guerre éclata la Russie n'était pas en possibilité de lui livrer le matériel demandé et pour y remédier elle s'est mise d'accord avec la France qu'on ouvre au Monténégro un crédit de 10 millions francs pour l'approvisionnement d'armes dans les pays occidentaux. De cette manière le principal effort pour assurer l'approvisionnement du Monténégro de tout ce qui était nécessaire pour faire la guerre fut orienté du côté de la France où fut envoyé vers la fin de l'année 1914 un délégué permanent.

Auparavant la France avait consenti à expédier au Monténégro 20.000 quintaux de blé et plus tard elle lui a approuvé un emprunt de 500.000 francs.

La plus grande difficulté présentait le transport de l'équipement militaire parce que les navires de guerre français évitaient d'accompagner les transports.

La subvention promise arrivait avec lenteur et en petites quantités tandis que l'état de l'armée et du peuple était très critique. Le Monténégro demande un emprunt de 26 millions. Les alliés ont approuvé 10 millions et le Gouvernement monténégrin envoya à Paris Andrija Radović afin d'utiliser cette somme pour l'achat des matériaux de guerre et d'autres et en même temps de s'engager pour la réalisation de l'emprunt de 26 millions. Les autorités françaises se montraient généralement bienveillantes en face des exigences monténégrines. Mais bien des difficultés surgissaient pour faire venir ce matériel au Monténégro. Une partie fut envoyée par Salonique, puis après par le chemin de fer jusqu'à Kosovska Mitrovica et la seconde partie par San Giovanni di Medua et Durazzo parce que Bar (Antivari) n'a pas pu être utilisé. Après l'entrée d'Italie en guerre elle dû s'occuper de l'escorte des transports monténégrins mais elle évitait de le faire. A cause de tout cela au Monténégro est parvenu très peu de ce matériel limité ce que signifie qu'il n'a pas assez efficacement senti le secours allié et il fut laissé à soi-même.

Au cours de la guerre la plupart de commerçants monténégrins effectuaient des fournitures en France.

A Paris en 1915 ont été imprimés les bons monétaires monténégrins.

Comme on voit le Monténégro et la France, quoique assez éloignés, avaient entretenu au cours de l'année 1914 u 1915 de vifs contacts par lesquels se manifestait constamment l'amitié réciproque.